

ACHS KÁROLYNÉ**A református iskolák, tanáregyéniségek,
diákmozgalmak emberformáló hatása***Kiss Géza református lelkész diákévei¹*

KÖZOKTATÁSUNK ÚTVESZTŐIBEN mind nagyobb szükségünk van rá, hogy ne csupán a modern pedagógiai elméletekben, hanem a hagyomány követhető példáiban is keressük az eligazítást. Tanári munkám során sokszor kellett látnom, hogy a számok, statisztikák mennyire csak a felszínen érintik azt, ami az iskolában történik, s bár vonhatunk le belőlük némi következtetéseket, legtöbbször éppen arról nem adnak hírt, ami a pedagógia alapkérdése lenne: az emberi lélek fejlődéséről.

Ezért választottam — egy-két régi iskolánk életébe beletekintve — azt a módszert, hogy egyetlen ember — édesapám — kibontakozásában, a szolgálatra megérésében figyeljem meg az iskolák, tanáregyéniségek, ifjúsági mozgalmak szerepét. Itt-ott magamnak is szükségem volt számokra, de ahol belsőbb területekre merészkedtem, ott a vallomásokból — mégoly' intimekből is — kellett a lényegre következtetnem.² Tudom, hogy egy lélek útja az Isten titka. De látva fiatalságunk sokszor vergődő útkeresését, ha segíthetnék vele, talán szabad ezt a titkot — szorongva bár — megközelítenem.

KUNSZENTMIKLÓS

A kákicsi református lelkész, aki fiatal korábban néhány évig tanár is volt a kunszentmiklósi gimnáziumban, fiát, a tíz éves Kiss Gézát 1901 szeptemberében ebbe a régi református iskolába íratta be. Kiss Géza későbbi írásai-

¹ A szerzőnek az 1980-as évek második felében készült, *Református iskolák, tanáregyéniségek, diákmozgalmak emberformáló hatása* c. kéziratát azért tartjuk fontosnak közölni, mert a személyes kötődés révén sok pótolhatatlan adatot tartalmaz az Ormánság szerzőjéről. A kéziratot Kránitz Zsolt levéltáros vitte gépre, Hudi József készítette elő kiadásra. Az eredeti szöveget csekély stiláris javítással, a jegyzetapparátus kiegészítésével, egységesítésével, a szereplők rövid életrajzával közöljük.

² Achs Károlyné sz. Kiss Gizella a kézirat megjelenését sajnos nem érthette meg, 2005 őszén elhunyt.

ban Kunszentmiklós emlékét természetesen nem gondolati összegzésekben, hanem a személyes élmények lírai megfogalmazásában találjuk, hiszen az ott töltött négy év az érzelmi fejlődés, az eszménykeresés időszak.

Szegény, de jó tanulóként is minden évben azok között volt, akik szinte az alapítványokból éltek. Az iskola – bölcsen – nem készpénz, hanem ellátás formájában osztotta el az alapítványokat a legérdemesebbek között: a bentlakóknak élelmezésre (a lakást, fűtést ingyen kapják), a kintlakóknak az élelmezés mellett lakásra, fűtésre is. A mosást, világítást saját pénzükből fedezték.³ „A 'bentlakók'-nak benn a gimnáziumban volt egy szobájuk. Hordtuk a kantát a városi kútról, magunk söpörtünk, ágyasztunk, tüzeltünk a nagy kokszkályhában. Édes szabadság... S mindezért egyetlen kötelességünk volt: fűjteni a templomban az öreg orgonát. — Édes kiváltság... Dehogyan kiváltság: — dicsőség! Könyörögtünk a nagyobbaknak egy-egy vers végigfűjtatásáért: — várj!”⁴

Nagyobbacska diákként őt is családnál helyezték el. Hogy a gondozó családok nem „üzleti alapon” kapcsolódtak be az iskola életébe, hanem valóságosan nevelői és otthont adó szerepet vállaltak, azt Kiss Géza levele is tanúsítja. Az iskola 200 éves jubileumáról „örömmel és drága emlékekkel” térve haza, írja: „Az öreg, 83 éves Komlósdy Lajos bácsi elment a lelkészi hivatalba s meghagyta, hogy okvetlenül menjek el hozzá. 30 év múlva még mindig szerettek és gondoltak rám. Hát van-e ennél melegebb szívű nép?”⁵

A nagyon érzékeny gyermek mindkét helyen „otthonélményt” kapott. De az iskola felelősei is „szülői” lelkülettel vették körül a gyerekeket. Negyedszázad távolából írja Kiss Géza: „Kisdiák koromban egyszer egy bűnömért, amit kölcsönösen követtünk el egymás ellen egy osztálytársammal, súlyos büntetést vártam. Az igazgatónk behívott, leültetett egy díványra. A szavában valami csodálatos, krisztusi melegség csengett, ami olyan váratlanul hatott rám, hogy meghatottságomban sírva fakadtam. Ma is emlékezem még atyái szavára: — Gézám, tudod-e, mi van a Szentírásban? „Ne menjen le a nap a ti haragotokon!” — Nem tudom testileg hogyan tántorogtam ki a szobából, csak azt tudom, hogy annak az órának emléke nagyon sokszor volt már tisztító és fölemelő erő az életemben.”⁶

Valószínűleg Szikszay Gusztávról van szó, aki az első két osztályban volt igazgatója. De életre szóló élmény az is, hogyan teremtett karácsonyt a sze-

³ A Kunszentmiklói Ev. Ref. Gimnázium Értesítője, 1901–1905.

⁴ KISS Géza: Baksay-emlékek. = Református Figyelő, 1932. december 3., KISS 1984. 163.

⁵ Levél bátyjának, 1935. június 21. Bátyja, Kiss Zoltán megőrzött mintegy 320 levelet, melyeket Kiss Géza 15 éves korától 55 éves koráig írt neki. A levelek eredetije a kézirat összeállításakor Kiss Zoltán fiának, dr. Kiss Géza pécsi egyetemi tanárnak a birtokában voltak. Azóta egy részüket a Ráday Gyűjteménynek adományozta. (H. J.)

⁶ Bibliatanulmányozó vezérfonal ifjúsági egyesületek számára. In: Református Igehirdető, 1928. február, 112.

génység miatt hazautazni nem tudó bentlakóknak a „Főtiszteletű Úr”, Baksay Sándor esperes, az igazgatótanács elnöke.⁷

Ez az iskola tehát először is szeretetet adott és szeretetet támasztott. Még Pápát köszöntő cikkébe is beleszövi Kiss Géza Kunszentmiklóst: *„Egy 30 évvel ezelőtt még cseresznyearcú, kantahordó fiucska, a prófétafiak utolsója, őszülő fejjel, majdnem könnyein keresztül néz el most a kunszentmiklói temető ciprusai alatt nyugvó édesatyái felé, akik a szeretet majdnem ingyen asztala mellett próbáltak először nyilat faragni abból a fiúcskából...”*⁸

Hogy ez a légkör mire támasztott szeretetet, abból egyet-kettőt emelek ki.

Magára a tanulásra. Ugyancsak a Baksay-émlékek című írásból tudjuk meg, milyen becsülete volt a tudásnak. Baksay — ha osztályt látogatott — mindig a legjobb tanulót kereste. *Abban a szomorúan kiváltságos helyzetben voltam, hogy kórusban üvöltötték társaim mindig az én nevemet. A legjobb tanuló-
nak ugyanis egész órán egymagának kellett felelnie. Micsoda párbajokat kellett vív-
nia Baksay derült, mosolygó szemei előtt! Így ment ez latinórán (ezért ünnepnap ma
is 30 év távolán keresztül, ha klasszikust vehet a kezébe), de így ment a stilsztikával,
verstannal is: Hát sikerült... a hadakozás úgy, ahogy belénk dörögte néhai való ki-
tűnő tanárunk, Pátkay Imre.*

Nemcsak próbatétel volt hát egy-egy ilyen óra, hanem ünnep is, ünnepe a jó tanulásnak.

Próba elé állította a kisdiaót az éppen kezdő tanár, Mészöly Gedeon is. Kilenc egymás utáni órán feleltette latinból, amikor a kilencedik jelest beírta, már nemcsak tárgyának volt elkötelezettje a fiú, hanem tanárához is hozzá kötődött – megint egy életre. (Szóbeli közlése.) Úgy megszerette a III. osztályban a latint, magyart tanító Mészölyt, hogy kedvéért a IV. osztályban a szabadkézi rajzot és gyorsírást is felvette, ugyanis Mészöly akkor azt tanította.⁹ Mészöly lesz az a tudós nyelvész, aki az Ormánysági Szótár első részleteit közli,¹⁰ s később is nemegyszer folytat tudományos eszmecserét az immár barátta vált tanítvánnyal.¹¹ Kiss Géza 1947-ben, halála előtt néhány héttel az Ormánysági Szótár bevezetőjében ezt írja: *Talán hozzá sem fogtam volna, ha első könyvem megjelenése után Csúry Bálint rá nem kényszerít megírására, s Mészöly Gedeon állandó, meleg szeretete nincs mögöttem.*¹²

⁷ Baksay emlékek. Lásd a 4. jegyzetet!

⁸ KISS Géza: Régiek dicséreti. = Református Figyelő, 1932. február 27., KISS 1984. 158.

⁹ A Kunszentmiklói Ev. Ref. Gimnázium Értesítője, 1901–1905.

¹⁰ KISS Géza: Az ormánysági nyelvjárásról. = Szegedi Füzetek 1934. 98., 176., 275.

¹¹ ACHS 1981. 207–218.

¹² Ormánysági Szótár. Kiss Géza szótári hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán. Bp., 1952. XLII.

Föltételezhető, hogy a többi tanár is értett a kedvcsináláshoz, nem csoda, hogy ez a jó szóval minden jóra kapható fiú három évben egyedül kitűnő az osztályban.¹³

És támasztott ez az iskola mélységes hazaszeretetet. Ez nem az újabban sokszor megbírált hazug nemzetieskedés volt, hanem az iskola története alatt többször is ismétlődő élethalálharc hűségének hagyományából fakadt. A század elején még az 1848-as emlékek is elevenen éltek. Az iskola szellemét azonban a szabadságharcot követő önkényuralom idejének sok ellenséges intézkedése edzette meg igazán. A Thun-kormány lehetetlenné akarta tenni a református iskolák fenntartását és kormányzását. Sok gátló körülményt kellett legyőzni. Leszállították a gimnázium osztályainak számát hatról négyre. 1854 októberében a császári kormány megszüntette az iskolát „azzal az indoklással, hogy nincs meg a kellő anyagi alapja. S ekkor Kunszentmiklós közbirtokossága fényes bizonytságot szolgáltatott iskolája megbecsüléséről; 1855 januárjában Páka és Mérges pusztákat adta át alapul, amelynek jövedelme a gimnázium fenntartására fordítandó.” Hivatalosan el kellett fogadni a német tanítási nyelvet, de magyar tankönyveket használtak, és a tanárok észrevétlenül is ápolták tanítványaik lelkében a nemzeti érzést.

Ez a küzdelem a század elején még közvetlen múltnak számított. Nemcsak az idő közelsége miatt, hanem amiatt is, hogy az iskola vezetői kézből kézbe adták az örökséget. „Szerencséje volt egyházunknak és iskolánknak, hogy az önkényuralom válságos idejében nagytehetségű kiváló lelkipásztorok állottak az élen; Fördös Lajos 1847–1856-ig, Szász Károly 1857–1863-ig, Könyves Tóth Kálmán 1863–1866-ig szolgáltak Kunszentmiklóson. Ott állottak az őrhelyen és küszködtek az egyházért, az iskoláért.”

Ezt az örökséget vette át Baksay Sándor 1866-ban, s 1915-ig ő volt az egyház és iskola szellemi vezére. 1904-ben püspökké választották, „de el nem hagyta Kunszentmiklóst és az ő szeretett gimnáziumát. Éltető lelke volt az iskolának. Szellemével nagy hatást gyakorolt az iskola belső fejlődésére, nemes szívével pedig gondozta az ifjúság jólétét.”¹⁴

És itt még egy fontosat meg kell látnunk: ebben az iskolában a gyermeki eszményképkeresés nem maradt kielégítetlenül. Bizonyára nem maga Baksay akart eszményképpé válni, de azzá vált azzal, ahogyan élt. Mert itt mitsem számít, hogy Baksayt a mai irodalomtudomány nem mérheti az Arany Jánosi-i csúcsokhoz, még ha Arany János köréhez tartozott is. Itt az számít, hogy egy tízéves gyermekhez tudott olyan emberséges lenni, hogy

¹³ A Kunszentmiklósi Ev. Ref. Gimnázium Értesítője, 1901–1905.

¹⁴ VÖRÖSS 1935. 13–25.

abban a kapott meleg, a bőséges bátorítás egy életre szóló feladatvállalásnak, elkötelezettségnek vált a forrásává. Azzá vált az otthonteremtés igyekezetében, abban az emberközelségben, ahogy ő maga is tudott személyekhez, ügyekhez viszonyulni. (A gimnázium 200 éves jubileumán, 1935. június 16-án elmondott prédikációja Baksay alakjának felidézésével kezdődik: *...minden kő arról a legnagyobb emberről beszél, akit valaha csak láttam, s akinek meleg szívét én gyermekként annyiszor megéreztem.*¹⁵

És azzá vált hazája, népe szeretetében is. Hogy a haza az ő számára nem valami patetikus fogalmat jelentett, hanem közel mert menni hozzá: a falu népe között élni, gazdaságát elemezni, életéért hadakozni, kincseit (népszokásait, nyelvét, dalait) összegyűjteni, lelkileg, emberileg nevelni — ehhez, az ormánysági nép szeretetéhez, táplálékot adtak neki Baksay ormánysági novellái, néprajzi dolgozatai is. Ezek természetesen későbbi hatások. De hogy hathattak, ahhoz a gyermek lelkében kellett a ragaszkodásnak megszületnie. 1937-ben megjelent *Ormányság* c. monográfiájának az ajánlása így hangzik: *Ormányság nagy fiának, sok szegény diák egykori édes atyjának: Baksay Sándornak emlékezetére.* Tehát nem az írónak, a tudósnak, a műfordítónak: a szegény diákok édesatyjának.

Kunszentmiklósról egyszerű szavakban beszélünk. Összefoglalásul annyit: egy iskola akkor tud jól hatni a 10–14 éves gyermekekre, ha nem csupán ismereteket ad, hanem érzelmileg teszi gazdaggá, igényessé. Képessé arra, hogy — felsőbb osztályba lépve — egy érzelmi alapú erkölcsi mércét vigyen magával az eszmékkel való birkózáshoz, életcélkereséshez.

PÁPA

Ezt a minden tekintetben „felsőbb osztályt” Pápa jelentette. A „dunántúli ev. reform. egyházkerület pápai főgimnáziuma” 1905 őszén fogadta tanulói közé Kiss Gézát. Majdnem három évtizeddel később érzékletesen idézi meg a pápai konviktus hétköznapjait, az életmódot, a kiváló tanárokat: *Antal Gábortól, a nagy püspöktől ma ismert legnagyobb értékeinkig annyian — ó, én Uram, Jézus Krisztus, te legnagyobb szolgáló — nem szégyenlettek mint diákok nyolc éven át felszolgáló teendőket végezni abban az ősi, szent köztársaságban, kopott kék kabátban, törőronggyal, seprővel vagy párolgó étellel a kezükben.*

A szolgálat nemes értelmét itt tudatosította. Ugyanezen írása négy jellemvonásban sűríti, mire is kapott indítást a fejlődő jellem: *S a kemény szolgálat kinevelte a legértékesebb jellem típusok egyikét: a dunántúli lelket. Csak néhány*

¹⁵ ÉRTESÍTŐ 1935. 6.

vonását. — Sohasem akar többnek látszani, mindig kevesebbnek. (...) De viszont belenéz minden felfújt nagyságba, s nem tud meghajolni semmi üres forma és emberi hiúság előtt. Dunántúl adta a gályarabokat. A dunántúli lélek még ma is visszhangzik a trigyentomi búcsúzótól:

*Noha mi testünkben eladattunk,
De néma bálványnak mi fejet nem hajtunk.*

A dunántúli lélek soha nem beszél három lépés távolságból. (...) S a dunántúli lélek tud ideálokat hordozni.¹⁶

Mindezt távlatból összegzi. Hogy akkor, abban a kohóban hogyan lett a magában bízó, nagy jövőre készülő, sikereknek örülő és még nagyobb sikerekre vágyó serdülőből a lázadó ifjún keresztül érett, a szolgálat szenvedését is vállaló felnőtté: ezt próbáljuk végigjárni.

Tanárai közül nem egy hagyott nyomot benne egész életére. Borsos István, a latin és görög nyelv tanára — három évig osztályfőnöke — a klasszikusok szeretetéhez biztos tudást is adott. (Milyen könnyedén olvasta 30 évvel később Kiss Géza a pécsi levéltár latin nyelvű forrásanyagát!) Borsos István nagyműveltségű könyvtárnoka is volt a század elején 40.000 kötetes gyűjteménynek.¹⁷

Ebbe a munkába is bele tudta lelkesíteni diákjait: *VII.-es, VIII.-os korunkban, továbbá teológus diák korunkban állandóan alkalmazott bennünket Borsos havi koronáért* — írja Pongrácz József.¹⁸

Lic. Rác Kálmán,¹⁹ a *Szövétnek* c. ifjúsági lap szerkesztője és kiadója szemmel tartotta az iskola tehetséges diákjait; ha kellett, felszólította őket a munkálkodásra.²⁰ Pályázatot hirdetett, pl. márc. 15-i ódára, s a díjnyertes műveket — Kiss Gézának pl. két ódáját is — közölte.²¹

¹⁶ KISS Géza: Régiak dicséreti. = Református Figyelő, 1932. február 27.

¹⁷ Borsos István (Ászár, 1863–Bp., 1918) középiskolai tanár, könyvtárigazgató, numizmatikus; a református főiskola könyvtárának katalógusa az összeállításában jelent két kötetben (1901, 1911).

¹⁸ Pongrácz József: Emlékeim. Kézirat, 1957. = Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára (DREKK), O.159. Pongráczról KÖVY Zsolt: Pongrácz József élete és könyvtárosi munkássága. Előadás az 1985. november 15-én tartott Pongrácz József emlékülésen. Kézirat. [A konferencia anyaga utóbb megjelent: ÉVKÖNYV 1988. 3–131., benne az említett előadás szövege: KÖVY 1988. 116–123. – H. J.]

¹⁹ Rác Kálmán (Mád, 1867–Pápa, 1941) református gimnáziumi vallástanár.

²⁰ Kiss Géza levele, 1907. február 27.

²¹ Szövétnek 1906/7. március 15. 158.; 1909/10. március 15. 165.

Dr. Kapossy Lucián²² nemcsak tudós volt (*Poétika* c. tankönyvét jómagam is használtam tanításomban), hanem nagyszerű pedagógus is. A Kiss Gézá-nál két évvel fiatalabb, de Kiss Géza szűkebb irodalmi és baráti köréhez tartozó Bereczky Albert²³ emlékezett meg utóbb arról, hogy az eszmélkedő ifjúság hajnalig tartó vitáinak fő tárgya mindig a modern irodalom értékelése volt. Ezt az érdeklődést rendkívüli pedagógiai érzéssel tudta fölszítani Kapossy Lucián azzal, hogy mindig ellentmondott. A fő botránykő Ady érthetlensége, vad szimbolizmusa, érzékisége és hazafiatlansága volt. E körül engedte az öreg, hogy még magyar irodalmi órákon is folytassuk a vitákat, amiket a Képzőtársulattól hoztunk magunkkal. Úgy tűnt fel, hogy bosszankodik ránk, modern irodalmi művek iránti lelkesedésünk miatt. Mi pedig azzal igyekeztünk őt visszabosszantani, hogy bizonygattuk, milyen mélyen gyökerezik az új magyar líra a magyar klasszikusokban, főleg Petőfiben, Vörösmartyban és Aranyban. Kapossy Lucián szemet-száját tágtító módon tudott előadást tartani Petőfiről, de közben kifejtette, hogy ennek a nagy költőnek milyen tévedése volt a Felhők ciklusa. Egyéb se kellett nekünk: szinte könyv nélkül megtanultuk ezeket a csodaszép költeményeket, s mikor magyarul Petőfiről feleltünk, azért is kiemeltük, hogy legszebb versei a Felhők ciklus. Erre aztán ő hajlandó volt vitatkozni, és mi lehet lelkesítőbb egy 17–18 éves fiúnak, mint ha akad egy ilyen vitapartner.

Még azt is elbeszéli Bereczky, hogyan „állt bosszút” mindezért a kiváló tanár az érettségien: *A tételeket nem huzzuk, hanem a tanár osztotta, és élénk megdöbbenésemre magyarból olyan címet kaptam, ami nem is volt a tételek között: „Modern magyar líra”. Erről a tankönyv nem is szólhatott, de Lucián hamiskásan újra rámkacsintott, hogy no most lássuk a medvét! Itt aztán nem kötekedett, hanem hagyta, hogy mondjam, mondjam, ahogy csak tőlem telik. És helyeselte a jelest.*²⁴

Ugyanez a módszer irányította Kiss Géza irodalmi fejlődését is, nem csoda, ha másodéves teológus korában *A modern magyar lírai költészet* c. pályázattal nyerte el a Péczely-díjat. Ilyen tanárok mellett érthetőek a hatodikos diák szavai: *Igazán valódi élvezetté vált nekem a tanulás. Este 11 előtt nem igen fekszem le egy este se.*²⁵

Az alatt a jó hat év alatt, amíg Kiss Géza a híres pápai Ifjúsági Képzőtársulat egyik legaktívabb tagja volt. Ezalatt Kapossy Lucián töltötte be a társu-

²² Kapossy Lucián (Lovasberény, 1849–Pápa, 1927) református gimnáziumi tanár, bölcsész-doktor, történész, a pápai Jókai Kör főtársa, az 1905-ben kiadott első Pápa-monográfia szerkesztője.

²³ Bereczky Albert (Bp., 1893–Bp., 1966) református lelkész, 1948-tól a dunamelléki református egyházkerület püspöke.

²⁴ Bereczky Albert: Életemről. Gyermekeimnek, unokáimnak. Kézirat, Victor Jánosné birtokában.

²⁵ Kiss Géza levele, 1906. november 11.

lat tanárelnöki tisztét. Megérdemelné a Képzőtársulat, hogy egyszer egy nagy összegező tanulmány szülessék róla.²⁶ Itt vázaltszerűen szeretnék csak elmondani néhány dolgot, főleg ízlés- és személyiségfejlesztő módszereiről, a szellemről, amely diákok tömegeit nevelte igényességre, sőt életcélt adott sokaknak. Nyugodtan beszélhetek tömegekről, hiszen csak egyetlen adatot a létszámról: az 1905/6-os évben 58 munkás (azaz írásműveket beadó), 43 szavaló, 128 olvasó tagja volt, 229-en dolgoztak tehát a társulatban.²⁷

Szemléletesen mutatja be ezt a sereget a III. éves papnövendék Szabó Imre, a társulat tagja: *Vasárnap 11 órakor a gyűlésterem zsúfolásig megtelik. Elöl ülnek a választmányi, hátrább a munkás- és szavaló-tagok, a padsorok között, a padok előtt, a katedra körül, lázas kíváncsiságtól kipirult arccal áll sok-sok diák, akik még nem tagok, csak érdeklődők.*²⁸ Ugyanez vallomásszerűen: *Az bizonyos, hogy mint alsóosztályú kisdíák nagy örömmel mentem el csaknem minden vasárnap délelőtt istentisztelet után a képzőtársulat gyűlésére.*²⁹

„A pápai ev. ref. főisk. ifjúsági képzőtársulat” gyűléseinek jegyzőkönyve rendkívül izgalmas olvasmány. Ma is sokat lehet tanulni belőle! Az úgynevezett „választmány” komoly testület volt, melyben a legtehetségesebb tagok gyakorolhatták felelősségüket pontosan körülírt területeken és feladatokban (ifjúsági elnök, pénztáros, titkár, háznagy, jegyző, ellenőr, 5 könyvtáros, néhány hivatalos bíráló). A tekintélyt a végzett munka színvonala adta, ezt esetről esetre elfogulatlanul, előítélet nélkül tették mérlegre. Mivel a társulatban együtt dolgoztak teológusok és gimnazisták, a választmányban helyet foglalhattak kisebb diákok is (természetesen a könnyebb tisztségekkel kezdve). A munkás, illetve szavaló tagok „beosztása” nagy tapintattal s a képességek figyelembevételével történhetett. (Kiss Géza pl. egyetlenegyszer szavalt, tagsága első felévében. Szaválata nem sikerült, de mert előzőleg már több művét jó minősítéssel fogadták el, nem kellett soha többet szavalnia: más területen gyümölcsöztethette tehetségét.)

Változatosak a foglalkozásfajták. A rendes s a rendkívüli (hirtelenjében összehívott) gyűléseken kívül találkozunk díszgyűléssel, ünnepélyekkel, szavalóversennyel és „örömnüppéllyel”. Az október 6-i megemlékezésnek pl. díszgyűlés a kerete. A március 15-i, nagy nyilvánosságnak szóló ünnepélyt az iskola fölkerésére mindig a Képzőtársulat rendezi, az ifjúsági elnök mond ünnepi beszédet. Ugyanakkor a városi közönség számára a színházban mutatnak be darabot a református leányiskola közreműködésével. Jól

²⁶ Kisebb terjedelmű feldolgozások: BODOLAY 1963. 284–299., 371–374., SZABÓ 1913.

²⁷ A Dunántúli Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője, 1906/7.

²⁸ SZABÓ 1913. 6.

²⁹ Pongrácz József: Emlékeim, 5.

jön a belépti díj a könyvtár és folyóirattár gazdagítására. Évente egy táncmulatság rendezése is a Képzőtársulat feladata volt. A szavalóversenyen csak két-három ember szerepelt, előre megadott komoly és vidám verssel. Így volt idő alapos bírálatra és a helyezés eldöntésére. Felelős ülés volt az a szeptemberi, mikor az évi pályatételüket kitűzték. A költői műfajokon s a novellán kívül volt mindig műfordítás, egyházi beszéd, természettani, történelmi, irodalomtörténeti, latin tétel is. (Érdekes lenne egyszer a pápai könyvtár dobozaiból elővenni a megmaradt kéziratos pályaműveket s felmérni színvonalukat.)

Erre az ülésre válaszolt a májusi eredményhirdetés. Bírálatra az iskola tanárait kérték föl, akik zárt borítékban, írásban adták meg kritikájukat és döntésüket. A háznagy vagy az ifjúsági elnök nyilvános ülésen nyitotta fel a borítékokat és olvasta föl a döntéseket. Már csak az „örömnepély” volt hátra, a Képzőtársulat nyilvános évi bemutatkozása. Zene nyitotta és zárta az ünnepélyt, jelentés hangzott el a Képzőtársulat évi munkájáról, felolvastak a dicséretet és jutalmat nyert művekből, hangzott el komoly és víg szavalt, s énekelt az énekkar. Valóban az egész iskola ügyévé vált a Képzőtársulat működése.

Érdemes még betekintenünk egy rendes gyűlésre. Ezt a tanárelnök vagy az ifjúsági elnök vezette. Felváltva hangzottak el szavaltok és előzőleg beadott művekről bírálatok. Mindkét területnek határozott értékelő kategóriái voltak. A versmondásnál: „nem sikerült”, „részben sikerült”, „sikerült”. A jegyzőkönyv olvasója szinte zokon veszi, milyen keményen és sűrűn hangzik a „nem sikerült”. Majdnem mindenkinél ez a döntés. Néha találkoztunk csak a „sikerült” minősítéssel, és egészen elvétve kap dicséretet a szavaló. De megrovás is előfordul. Úgy látszik, ott természetes volt a „maximalizmus”. Az ünnepélyek (főleg a március 15-i) versmondóit ez a kemény módszer válogatta ki.

A Képzőtársulat főképpen irodalmi műveket termelt, persze igen szerényen nézve az irodalom szót — írja Bereczky.³⁰ A tanárelnök bírálóknak adta ki a számmal, esetleg jellegével is megjelölt műveket (egy műnek általában több bírálója is volt), de néha maga is vállalta egy-egy munka elemzését. Az ülésen felolvasták az írásos kritikákat, értékelést javasoltak, ezt a tagság megvitatta, s szavazással döntött. Itt négy kategória volt az értékelésre: a tagság „félre teszi”, „egyszerűen elfogadja”, „megdicséri” vagy „érdemkönyvbe íratja” a munkát. Szűkszavúságában is érzékelteti a jegyzőkönyv, mennyire komo-

³⁰ Bereczky Albert: Életemről. Gyermekeimnek, unokáimnak. Kézirat, Victor Jánosné birtokában.

lyan vették ezt a feladatot a diákok. Gyakori a „félreteszi” minősítés, ebben az esetben azonban tapintatosan elhallgatják a szerzők nevét. Nagy megtiszteltetés a dicséret is, hát még az érdemkönyvbe írás, hiszen elég ritka döntés. És igazságos is: ugyanúgy megkaphatja egy ötödikes diák, mint egy nagy teológus. (Az 1905/6-os tanévben pl. a beadott 249 munkából 12 kerülhetett érdemkönyvbe, közülük az egyik az ötödikes Kiss Gézáé, a másik a IV. éves teológus Pongrácz Józsefé.) A tanárelnök diáktisztelete nyilvánult meg az egész vitán: szinte ő is csak egy volt a bírálók közül. Előfordult, hogy javaslatát módosították: a döntés joga a közösségé volt. A Képzőtársulat igyekezett megörökíteni a jók közül is a legjobbakat tízévenként megjelentetett, Tavasz című antológiájában.

Fölösleges minősítenem ezt a sokirányú munkát, minősíti önmagát. Hatását viszont szeretném szemléltetni egyetlen ember, Kiss Géza fejlődésével. A Kunszentmiklósról már magával hozott elkötelezettség-tudatot, irodalmi érdeklődést, pedagógiai hajlamot olyannyira erősítették az eddig vázolt pápai hatások, hogy útja-pályája évekig eltéríthetetlennek látszott. Az 1905. szeptember 20-i alakuló ülésen lett tagja a Képzőtársulatnak az ötödikes diák. (Bátyja, a III. éves papnövendék volt ekkoriban a titkár, majd ifjúsági elnök, a pénztáros pedig Pongrácz József, a IV. éves teológus, aki már ekkor barátságot kötött a kisdíákkal, hogy később a lelki törés és a „pályamódosítás” idején olyan sok segítséget nyújtson majd neki.) Két hónap múlva, november 22-én már elfogadják egy verses munkáját és december elején érdemkönyvbe kerül egy másik műve. Az 1907-es *Tavasz* című emlékkönyvben meg is jelenik. A tanév folyamán még több írását is elfogadják.

Hatodikos korában már könyvtáros. Majdnem 4000 kötete van a társulat külön könyvtárának, s ez mindennap rendelkezésére áll a tagoknak.³¹ *A könyvtárosság — írja — annyiban jó, hogy azt a könyvet olvashatom, amelyiket akarom, no meg egy kis anyagi haszon is van belőle.*³² Büszke arra, hogy bírálatait elfogadják (gyakran kerül rájuk sor), verseivel pedig már igazi sikereket ér el. Ekkor nyeri meg először a lic. Rácz Kálmán által külön is kért ódával a március 15-i pályázatot. (Jellemző az iskola nyitottságára, hogy a pályázatra Debrecenből, Sáropatakról, Csurgóról is érkeznek művek.)³³

Az Értesítő szerint az év 115 munkájából 6 kapott dicséretet, ebből 4 Kiss Gézáé, érdemkönyvbe egyetlen munkát írtak, Kiss Gézáét. Az év végi pályázaton népdala nyert dicséretet, ez szerepelt az „örömnép”-en is.

³¹ A Dunántúli Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője, 1905/6.

³² Kiss Géza levele, 1906. november 11.

³³ Kiss Géza levele, 1907. február 27.

Hetedikes korában háznagy, az évi nyolc dicséretből kettő az övé, az év végi pályázaton románcával díjat, költői levelével dicséretet nyert.³⁴ Ekkor már németből is fordít.

Nyolcadikban ellenőr, s főleg bíráló munkájára koncentrált, bár ebben az évben is kap dicséretet. Gimnáziumi utolsó évének viszonylagos csöndje mögött valószínűleg nem csupán az érettségire készülés komolysága van (jelesen érettségizett), hanem a lélek fegyverkezése is a sors kijelölte pálya ellen. Tanár szeretett volna lenni, elmenni Pápáról, de 1909 szeptemberében újra ott találjuk, a teológián. Vajon diáktársai észrevették-e, hogy amikor újra nagy lendülettel vetette bele magát a képzőtársulati munkába, akkor ez menekülés is volt számára, de ugyanakkor vágyának — hogy bölcsészetre menjen — további táplálója is?

Valószínűleg csak sikereit látták; ami mögöttük van: nem. Ő ugyan szeptemberben nem vállalt tisztséget (talán Pápáról való elkészülése miatt), de már decemberben rábízák a megüresedett bírálói tiszttel, februárban a háznagyi tisztséget. Szeptemberben még azt írta bátyjának, hogy „kicsit nagyobb műveltségű környezetre” lenne szüksége, februárban viszont örül: *Milyen szép elégtétel volt nekem a legutóbbi képzőtársulati gyűlés. Úgy tetszik előttem, hogy népszerűségem ezután már csak csökkenhet, de nagyobb aligha lesz már.*³⁵

Örül a díjaknak (múdal, szatíra, márciusi óda). Irodalomtörténeti pályázatára „csak” dicséretet kap — a pénzszüke miatt. *„Nem csodálkozom rajta, mert szinte fölpofozni való rövid idő alatt készítettem, de irtózatosan megdicsérték különben mindkettőnk, többek között erősen hangsúlyozták, hogy ilyen nagyszerű munkákat még nem kaptak, és hogy mindkettő méltó a díjra.*”³⁶ Sikerült a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Könyvtárának Kézirattárában megtalálnom ezt a — Kozma Andorról szóló — pályázatot. Mai szemmel olvasva valóban meglepő, hogy egy első éves teológus ennyire magas színvonalú, Péterfy Jenő stílusán csiszolódott, elegáns, sokszínű elemzést tudott írni élő költőről, forrást alig találva.

Másodéves teológus korában titkár, majd januártól ifjúsági elnök. Szeptember végén a közgyűlés „egyhangú lelkesedéssel” bízta meg a Képzőtársulat történetének megírásával, ezt ki is akarják nyomtatni. November végén már jelenti is elkészültét Kiss Géza. (Nem tudtam nyomára bukkanni, miért maradt el akkor a dolgozat kiadása, s miért kellett két év múlva Szabó Imrénnek új dolgozatot írnia.) Újra megnyeri a március 15-i ódapályázatot, versét

³⁴ A Dunántúli Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítői 1907/8. DREL I. 7. n. A pápai ev. ref. főiskolai ifjúsági képzőtársulat gyűléseinek jegyzőkönyvei, 1907–1908.

³⁵ Kiss Géza levele, 1909. szeptember 19., 1910. február 28.

³⁶ Kiss Géza levele, 1910. május 31.

el is szavalják az ünnepélyen, ahol ő maga beszédet mond. Az indítványt, hogy beszéde érdemkönyvbe kerüljön, a választmány „lelkes helyesléssel fogadja”.³⁷

Bírálatának is feltétlen tekintélye van. Szabó Imre szerint „nagy figyelmet keltettek”.³⁸ A Képzőtársulat jegyzőkönyvében a hat év alatt 39 bejegyzést találtam bírálatairól. Nagyon kemények és alaposak lehetnek, csak három alkalommal ítéli a bírált művet egyszerű elfogadásra, máskor minden esetben „félreteszi”. S kivétel nélkül mindig elfogadják javaslatát. Az évi 155 munkából 5 kerül érdemkönyvbe, ebből 3 az övé. A 16 dicséretből is 3 az övé. Neki kell az évi pályázatok bírálatát tartalmazó borítékot is felbontania, az értékeléseket felolvasnia. Hangjában nyilván ott csengett a megilletődöttség is, hogy a népdal 20 koronája, a lírai mű 8 koronája, az angolból fordított ballada jutalma, az irodalomtörténeti értekezés (Petőfiről) 50 koronája, az elégia dicsérete, a Péczely-díj 66 korona 66 fillére (a modern magyar líra) – mind az övé. Az „örömünnep”-en is ő számolt be a Képzőtársulat évi munkájáról.

Valóban a siker csúcán áll. Hiszen ettől a tavasztól kezdve a *Pápai Hírlap* is közli – évekig – verseit.

1911 őszén még egy elszakadási kísérlet Pápától, majd a főiskola a második félévtől egy évre Lipcsébe küldi stipendiummal. 1913 elején a svájci Davos szanatóriumában kezelik, a család végzete (három testvére halt meg tüdőbajban) őt sem kerüli el. Megszakad hát az intenzív kapcsolat a Képzőtársulattal, de még az 1911/12-es évben is ő áll az élen az érdemkönyvbe írt művekkel (9-ből 4 az övé), 1912. március 15-én az ő újabb márciusi ódáját szavalják, ezt, s ettől kezdve több művét is közli a *Dunántúli Protestáns Lap*.

A hitelesség kedvéért részleteztem ennyire munkálkodását s támaszkodtam minden megállapításomban a Képzőtársulat jegyzőkönyveinek, az Értesítőknék és saját leveleinek adataira. De hadd tegyem elevenebbé a képet Bereczky emlékezésének segítségével Kiss Géza akkori hatásáról, mert akkor már igazi szerepe diáktársai ízlésének, érdeklődésének irányítása volt: *Akkor már a Nyugatot olvastuk és szinte szomjazva vártuk egy-egy új számát, benne egy-egy új Ady-verset. És itt már az újonc nyolcadikost hóna alá vette a tekintélyes teológus Kiss Géza, aki bezzeg írt ám verseket is, éspedig szépeket. Aztán tudott németül és tudott angolul, úgy hogy tudtunk vele hosszú estéket, még éjszakákat is eltölteni azzal, hogy izlelgettük az ő műfordításának gyönyörűségeit, különösen Heine-fordításait. Később is még, mikor már teológus lehettem, Géza szeniori szobája*

³⁷ DREL A pápai ev. ref. főiskolai ifjúsági képzőtársulat gyűléseinek jegyzőkönyvei, 1911. március 26.

³⁸ SZABÓ 1913. 21.

volt a legkedvesebb tartózkodási helyünk [ez a „később” 1913 őszén volt – A. K.-né], ahol életre szóló élménnyé vált bennünk közös olvasmányaink megbeszélése.³⁹

Másutt olvashatjuk: ...milyen jó volt az, hogy az estéket és féléjszakákat az akkor már művelt, nagyobb teológus Kiss Géza társaságában tölthettem el, s olvastuk Burns-öt és Heinét, olvastuk Péterfy Jenőt s az ő kalauzolója mellett próbálgattunk a nagy görögökbe is beletekinteni, Aischylosba, Sophoklesbe, Euripidesbe, a fordításokat itt-ott igyekeztünk összevetni az eredeti szöveggel.⁴⁰

Sokak szeme rajta volt már ekkor. Mi volt hát mégis az a többszörös elszakadási kísérlet Pápától, a teológiától? Óvatosan és félve közelíték a kérdéshez, hiszen itt már a lélek titkairól van szó, s olyan megrendüléssel kell előttük állnunk, ahogy csak egy fiatal lélek vergődése előtt megállni szabad. Mert végül is mi történt itt hitünk bizonyossága szerint? Rávettél Uram engem és rávéttem, megragadtál engem és legyőztél! Vagy „ahogy Károli Gáspár jajgatja el Jeremiás szavait: Megcsaltál, Uram és megcsalatkoztam, erősebb voltál nálamnál, és felülhaladtál engemet!”

Tehát: Kiss Géza „a pápai református teológiai akadémia anyakönyvébe 35-ik szám alatt rendes tanulónak beiratkozott” 1909. szeptember 6. napján. Az első jelzés az indítékról: *Megtettem a kívánságokat, Pápára jöttem.*⁴¹ S hogy ezt a kívánságot — amelyről még nem tudjuk, hogy ez mennyire kemény döntése és beavatkozása is volt a családnak a fiú életébe — miért vállalja, arról is ad tájékoztatást. Azt remélte, a teológia után rövidített időben szerzheti meg a tanári diplomát. Később mégis becsapottnak érzi magát: *Pap nem tudok lenni — tehát képtelen nevetséges állapot Pápán lopnom a napot. Át akarok menni Debrecenbe, bölcsészeti szakra. Nagyon jól emlékezhetek rá, hogy én egyedül api kímélése miatt jöttem ide. Mikor azután meghallottam, hogy egyáltalán nem kímélem így, sőt ellenkezőleg, mikor megtudtam, hogy hiába töröm magamat a tanulással, levágtam a kalapomat. Egyszóval sehogy sincs jól, ahogy én kigondoltam. Lássátok, ezért lett volna szükségem a ti segítségetekre. De te, Zoltán, ezt a kijelentést tetted: ha nem papi pályára mégy, csinálj, amit tudsz, mi nem törődünk veled. Nagyon szépen megkérlek, most az egyszer törődj velem egy kicsit.* Bátyja közbenjárását kéri, a debreceni alapítványokban reménykedik, hogy ne legyen szülei terhére. (Valószínűleg az évi 200 korona pápai teológiai segély is hozzájárult a család kemény föllépéséhez „tékozló fiuk”-kal szemben, s mint későbbi életében is gyakran láttuk, valami érthetetlen önfeláldozással hajolt meg mindig családja vélt érdekei előtt.) *Minél előbb légy szíves, Zoltán, utánajárni, hogy szabadulhassak Pápától s a nem nekem való pályától. Magyar-német szakra*

³⁹ Bereczky Albert: Életemről. Kézirat.

⁴⁰ BEREZKY 1965. 15.

⁴¹ Kiss Géza levele, 1909. szeptember 28.

akarok.⁴² Majd: *A zsidó bibliát köszönettel vettem, de én azt soha használni nem fogom. A legnagyobb határozottsággal mondom, hogy nem. Én irtózom a papi hivataltól. Meglehet, nagy része van benne annak, hogy szószékiszonyban szenvedek, de nem az egyedüli ok. Ha ez még sokáig így megy, hazamegyek vagy fejbe lövöm magamat. [...] Belebolondulok abba a gondolatba, hogy mért jöttem én teológiára, holott testem-lelkem borzad tőle. Míg évet nem vesztek, addig csináljunk valamit. Pestre írt, hogyan lehetne fölvetetnie magát a bölcsészetre, és szerényen megélnie.*⁴³

Néhány nappal később: *Ha megnyugosztok benne, jan.-ban beiratkozom a pesti egyetemre. Mivel pedig (még nem tudom) valószínűleg nincs szükség Pápán-lételre, választok vétele után hazamegyek. Megbocsássatok, de megbántam, hogy teológiára jöttem. Félévvesztés még jó is volt arra, hogy időt nyertem németnyelvbeli jártasság szerzésére. Sohse tudnék szószékre állni!*

Vallásosságát is elemzi: bár a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség céljait tiszteli, valójában még inkább panteisztikus elveket vall, s elképzelése kissé romantikus a mennyek országáról: „a cselekvő jóság varázsa alatt álló tiszta lelkiismeret országa”. Csak dogmákba ütköző „sejtelmei” vannak a hit dolgairól. *De különben is annyira kiállhatatlan tárgyat ad elő egyik-másik Nagytiszteletű úr, hogy azok tanulására sajnállok négy gyönyörű esztendőt elpocsékolni. A kilátásba helyezett rendkívüli előadásokból semmi sincs.*⁴⁴

Hónapokig hiányoznak a levelek, aztán 1910. március 31-én már azt írja: „a legáció nagyszerűen sikerült”. A lázadó hangot többet nem találjuk. Illetve két próbálkozásról kapunk még jelzést. 1911. június 9-én kelt levelében óvatosan pedzi, hogy a következő évben átmenne a pesti teológiára, indok: *Ha oda megyek, biztosan Baksay káplánja lennék.*⁴⁵ S még egy határozott bejelentés 1911. szeptember 7-én írt levelében: *Tegnap alapvizsgáztam. Sikerült mindenből jelest szerezni. A napokban pedig utazom Pestre és beiratkozom az egyetemre bölcsésznek. Nem akarok több esztendőt veszíteni, elég volt egy is. Íme: a circumstantiák. Ebben az évben 2 évről fogok vizsgázni, jövőre tehát III. é.*⁴⁶ *vagyok. Alapvizsgám jeles, érettségim jeles, tandíjelengedésem bizonyos.*

Lám, a becsületességen s a bizonyítani akaráson kívül ez is egyik indoka, hogy a négy félév alatt letett 37 kollokviumból csak 3 a jó, a többi jeles. Levele bizonyítja, hogy tervét alapos utánajárással készítette (a pesti megélhetés,

⁴² Kiss Géza levele, 1909. október 20.

⁴³ Kiss Géza levele, 1909. október 22.

⁴⁴ Kiss Géza levele, 1909. október vége.

⁴⁵ Nemrégiben számolt be bátyjának arról, hogy egy volt kunszentmiklósi tanárával találkoztva megtudta: Baksayval olvasták Kiss Géza verseit, s „igen nagyra vannak” vele, mint volt tanítványukkal. Úgy véli, hogy a dunamelléki teológiáról tehát legalább a gyermekkori példakép mellé kerülhetne, Kunszentmiklósról.

⁴⁶ éves

vizsgatárgyak, egyetemi vizsgaanyagok), a nélkülözésre is fölkészülve. Mindezeket pedig azért írom kijelentő formában, mert egyszer már önálló ember akarok lenni. Én nem akarom, hogy ti megint kétségbeesett leveleket irkáljatok, mert akkor sohase lesz belőlem semmi. Nem vagyok hajlandó megvárni a IV. év végét. Elég volt a teológiából. Menni akarok, rohanni más, küzdelmesebb, nyomorultabb, de szebb pályára. Ne gondoljátok, hogy csak a pap az ember. Meglássátok, egész más lesz énbőlőm azon a pályán. Határoztam, döntöttem, nem bánom, ha soha rám se néztek, így lesz. Ha api egy krajcárral se segít, akkor is felmegyek. Aztán a dolgot ne fogjátok fel tragikusan.

Nem ment fel. Ne találgassuk, miért. Adatok, bizonyítékok nincsenek. A kegyes szólam se lenne itt helyénvaló, hiszen egy lélek valóságosan szenvedett, de azt nagy hálaadással mondhatjuk, hogy az Úristen nem hagyta magára a didergő lelket, már ezen a mélyponton is olyan alkalmakat adott, amelyek érlelték benne a vállalást. És csak utólag látjuk igazán miképpen bátorította csöndben, a lélek mélyén már évek óta azt a hangot, amely ki mondja majd: ez az én utam. És hogyan vezetett hozzá részben olyan embereket, akik imádságukkal, példájukkal vagy szakmai tudásukkal segítségére voltak, de olyanokat is, akik éppen az ő lelki segítségére voltak szorulva.

Keresve a lélek legmélyéből szóló bátorítás hangját, térjünk vissza az ötödikes kisdiaákhhoz! Egy évvel Pápára érkezése előtt alakult meg az iskolában a *Konfirmált Ifjak Egyesülete*. Célja „a vallásos buzgóság mélyítése és a református felekezeti öntudat erősítése”. Szombatonként ültek össze, fölolvadásokat, szavakat tartottak, előre kijelölt bibliai részeket fejtegettek együttesen. Nem tudjuk pontosan, milyen is volt a szelleme ennek az egyesületnek, de az biztos, hogy a Bibliát kézbe adta.

A szociális érzéket is fejlesztette: az 1905/6-os évben pl. filléreikből egy szegényebb társukat ruházták fel. „Munkásságuk különben csendes, zajtalan volt, nem a külvilág előtt való szereplésre, hanem a belső épülésre célzott.” Ugyanakkor tisztségrendszerével némi egyházi gyakorlatra is nevelt. Kiss Géza pl. ötödikes korában a tíz „presbiter” közé tartozott, hatodikban diakónus volt, hetedikes korában pedig már a nyolc előljáró egyikeként vállalt feladatot. Hogy személyes gondozásra mennyi lehetőséget adott az egyesület, azt nem sejthetjük, hiszen az 1905/6-os tanévben 82 taggal, az 1907/8-asban pedig 120-szal dolgozott. De egy-két teológus lelkesedése segítette ezt a gondot is oldani. Tevékenyen részt vettek Pongrácz József és Ruzsás Lajos hittanhallgatók s ezzel mintegy jó példát mutattak társaiknak is abban, hogy miként kell nekik forgolódniuk főiskolánk gimn. növendékei közt.⁴⁷

⁴⁷ A Dunántúli Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítői, 1905/6–1907/8.

Pongrácz József barátságát Kiss Géza itt is élvezhette. Még alig távozott Pongrácz ösztöndíjasként 1906 őszén Edinburghba, Kiss Géza máris előrendezi bátyjának: „Nekem már írt négy levelet.”⁴⁸ Ugyanebben a levélben ajánlja bátyjának a rá nagy hatást gyakorló könyvet, *Sheldon: Az Ő nyomdokain* c. művét.⁴⁹ Neki viszont bizonyára Pongrácz ajánlotta, hiszen nagyhatású olvasmányai között a 72 éves Pongrácz is felsorolja, s beszámol az élményről, melyet Sheldon edinburghi előadása szerzett neki (Emlékeim). Ma rendkívül naivnak, romantikusnak látjuk ezt a könyvet, nincs társadalmi hitele számunkra. A kisdíjakot mégis arra készítette, hogy cselekedeteit így tegye mérlegre: mit tenne Jézus az ő helyében. Pongrácz angol nyelvű könyvet is küldött neki Edinburghból.⁵⁰

Ennyi nyomára tudtam bukkanni annak, milyen lelki hatások érhatték Pápán az érzékeny fejlődési korban lévő ifjúságot. Egy egyesület, egy-egy nagydiák személyes törődése. Elég lehetett-e ez ahhoz, hogy a műveltség széles területei iránt érdeklődő, eleven szellemű Kiss Géza, aki sikereit az irodalom és nyelvek területén aratta, éppen a papi pálya felé vonzódjék? Vagy akár elmélyült keresztyénségre jusson?

Megdöbbenéssel olvassuk 26 éves korában írt vallomását: *Iskolai pályám itt van mögöttem. S most teszek egy őszinte vallomást, annál inkább, mert tanáraink nem hibásak az elmondandókban, hanem az iskolai rendszer, aminek átkát ők is nyögik. A gimnáziumot csaknem ateistaként végeztem. Hiszen — ki tudja, miért? — csaknem az egész osztályunk az volt. S mennyien voltak az erkölcsi hajótöröttek! S ha jól emlékezem, hivatásuk magaslatán álló tanárok tanítottak bennünket. Tanítottak. Csak egyet nem tehettek. Nem élhettek velünk, nem nevelhettek bennünket, mert nem volt idejük rá. Úgy hiszem, Ady Endrének ma is nagyobb hatása van sok gimnazistára, mint pl. a fizika vagy az irodalom tanárának. Azon egyszerű elvnel fogva, hogy Ady életet nyújt, s a fizika tanára csak tárgyat. S ugyanez a tanítási rendszer folytatódott a teológián. Olyanok valánk, mint a szétszórt juhok. Ugyancsak nem a tanároknak, hanem a rendszernek végzetes hibájából. Kérdezem kerületünk s kerületeink valamennyi pedagógusát, hogyan lehet lelkipásztorokat, nevelőket adni a magyar népnek csak tárgyi ismeretekkel, a jellemnevelés minden beiktatása nélkül? S hogyan lehet orvosokat, tanárokat, tanítókat stb. adni?*⁵¹

Nem csodálkozhatunk hát, milyen elviselhetetlen kényszernek érezte, hogy családja megnyugtatósára — ha ideiglenesnek szánva is — teológiára járjon. Pedig ott valóban jeles tanárok oktattak. Az idős Pongrácznak szinte

⁴⁸ Kiss Géza levele, 1906. november 11.

⁴⁹ A művet a pápai teológia tanára, Csizmadia Lajos fordította magyarra.

⁵⁰ Kiss Géza levele, 1907. február 27.

⁵¹ KISS 1917. 147.

mindenkiről van néhány jó szava: Antal Gézá-t pl. nagy nyelvismeret, odaadó szeretet jellemzi. Csizmadia Lajos fordítóként, tanulmányíróként nyeri el tiszteletét. Dr. Thury Etele összegyűjtötte a gályarabokra vonatkozó bel- és külföldi okmányokat, leveleket, megkezdte feldolgozásukat is. Elismerően írja: *Tanáraink mindig az élen jártak.*⁵²

Kiss Géza is sokat tanult tőlük, szakmailag is, emberileg is. Csizmadiától nemcsak az angol nyelvet, hanem a fordítói kedvet is.⁵³ Az iskola 400 éves évfordulója gyönyörű vallomásra készíti kollégiumáról, tanáraitól, név szerint is Antal Gézáról.⁵⁴ S vajon Thury Etele gályarab-tiszteletének hatása nincs-e ott Kiss Géza egész életében, pl. prédikációjában, melyet 15 éves érettségi találkozásán mondott el Pápán? Íme a vallomás:

Pápa, Nagy-Győr, vitéz Veszprém vára hűséges angyalai, jó Sellyei, Komáromi, Bátorkeszi Istvánok, mennyire nem fölcukló sírás, hanem kúrtriadó volt az utolsó üzenet ajkatokon:

*Maradj meg mindvégig Krisztus vallásában,
Az melyet tanultál, ne állj hátra abban,
Ne gondolj, bár kárt vallj minden jószágodban!...*

Micsoda hatalmas sorok ezek! Olyan sokszor kiélezzük az üldözök lelki motívumait; gondolunk-e az üldözöttek motívumaira is? Hiszen ezek nem gyöngye levelek voltak, amiket sodor az ár magával s mi megsíratjuk annak a rohanó árnak a pusztításait; ezek hajósok voltak, bátor evezősök, akiket az Igazság végtelen tengere ragadt magával s ők nem teheték, hogy hajóra ne szálljanak. S amikor a tenger hullámai halált üvöltöttek rájuk, ők akkor is az élet zsoltáraival feleltek, ködön át is biztos kikötőt láttak, s fáradt lelküknek volt égbenyúló, pihentető árbova.

Az melyet tanultál, ne állj hátra abban...

*Óh, hogy zengenek ezek a szavak! Milyen „új ég és új föld” látomását láthatták küldöik! S milyen sokszoros tűzben edzett acélból kovácsolta azokat a jellemeket az égi Kéz! Azóta pontosan 250 esztendő roskadt a sírba. Megértette-e a ma világa, hogy acéljövőt csak acéljellemeken lehet fölépíteni?*⁵⁵

Csak néhány tanár hatását említettem, de teológiai indexe tanúsága szerint igen szorgalmasan látogatott más professzorokat is. A nyelvi kurzusok színvonalát pl. nemcsak az bizonyítja, hogy a teológiai oktatásról nyugodtan átléphetett volna a bölcsészet német szakjára, hanem az is, hogy az angolt,

⁵² Pongrácz: Emlékeim.

⁵³ Csizmadia Drummondtól is fordított. 1914-ben pedig Kiss Géza Drummond-fordítását közli folytatásokban a Dunántúli Protestáns Lap.

⁵⁴ KISS Géza: Régiek dicséreti. = Református Figyelő, 1932. február 27.

⁵⁵ KISS 1924. 7–9.

németet, görögöt, latint élete végéig jól tudta. (Számítsuk hozzá a 300 lelkes kis falu sivár anyagi és szellemi körülményeit!)

De kapott egy olyan közösséget is, amely – már tiltakozása idején is – a lelkeszi pályára készítette elő. Ez a *teológiai önképzőkör* volt. Kiss Géza teológusévei alatt az egykor skót ösztöndíjas, evangéliumi lelkületű, ugyanakkor széles szakmai skálán dolgozó Csizmadia Lajos elnökletével működött. Az alelnök a mindenkori szenior volt.

Az önképzőkör módszerei hasonlítottak a Képzőtársulatéihoz, csak ennek más volt a tartalma, részben mások a követelményei. Többben párhuzamosan mindkettőben munkálkodtak, így Kiss Géza is. (Emlékezzünk: éppen teológiai tanulása első két évében volt legintenzívebb a képzőtársulati működése.)

Milyen is volt ez az önképzőkör? Bár követelményei évenként is változtak, próbálom fölvázolni a fő vonalakat. Általában hetente vagy kéthetenként ült össze a mintegy 50 tag. Az előző ülésen kijelölt embernek (I. évesnek is!) „szónokolnia” kellett. (1910 novemberében azt határozzák el, hogy a gyűlésen való fungálásra a kötelezett évfolyam minden tagja készüljön, s a gyűlés előtt sorshúzással válasszák ki a bírálendő szónokot. 1913. október 14-én meg már azt javasolja az éppen megválasztott alelnök – Kiss Géza –, hogy a III., IV. évesektől várják el: saját beszédjükkel lépjenek föl. Ez bizony nagy vitát vált ki, s a döntésről nem beszél világosan a jegyzőkönyv.)

A szónoklatot nyilvánosan bírálják; 1910 októberében a minősítéseket a következőkben állapítják meg: „nem sikerült”, „részben sikerült”, „sikerült”, „dicséretes”. Nagyon kemények a kritikák, szinte kegyetlenül ismétlődik a „nem sikerült”. Az ülés másik programja, hogy valamelyik tag templomi szolgálatáról három előre felkért személy olvas fel bírálatot, ugyanazokból a minősítésekből adva javaslatot. A közösség dönt. Beadott teológiai dolgozatról is hangzanak el bírálatok, általában három különböző személytől, esetleg maga a „Nt. Elnök úr” elemezte. Az értékelés: „félretevés”, „egyszerű elfogadás”, „elismerés”, „megdicsérés”. Mondanom sem kell, hogy alaposan fukarkodnak a dicsérettel. S hogy a „félretett” dolgozatok szerzőinek nevét itt sem tudjuk meg a jegyzőkönyvből.

Az 1910. október 18-i jegyzőkönyv közli a tanári kar határozatát: minden hallgató köteles évenként legalább két munkával gazdagítani a teológiai szakirodalmat. Ez természetesen saját alkotást jelent. Igaz, hogy vitát vált ki ez a döntés, de megszorodnak a beadott művek. Itt is tűznek ki pályatételket a következő területekről: 1. rendszeres teológia (dogmatika), 2. gyakorlati teológia, 3. történeti teológia, 4. prédikáció, 5. évszáró ima, 6. bibliamagyarázat.

Érdekes szint jelent — általában márciusban — egy „rögtönzött vitaverseny”. Itt két vállalkozó csapat össze egy előre nem tudott, a helyszínen kapott témában. (1910. márc. 10-én: „a lelkész spontán vagy meghívás útján látogassa-e a gyülekezet tagjait?”) helyezést állapítanak meg, díjaznak. Micsoda „meccs” lehetett ez! Hányfajta készség bizonyítására adott alkalmat! Ennek változata májusban az „előkészületi vitaverseny”. A tanév végén egy „versenyszónoklati gyűlés” tartotta izgalomban a tagokat. 1910. május 30-án 5 szónoklatot hallgattak meg, s titkos szavazással két díjat adtak ki. 1911. június 11-ére egy előre kiadott szónoklatot kellett megtanulni, és ezt hárman mondták el. — A fegyelmet megkövetelték, ha valaki nem tudta igazolni hiányzását, 20 fillért fizetett a közpénztárba.

Kiss Géza ott van I. éves teológus korától a tagok között. Egyelőre csak bírálóként látjuk a nevét. (Ne felejtjük: ebben az évben tiltakozik leghangosabban magánleveleiben a teológia ellen.) II. éves korában viszont első szereplője a február 28-ai ülésnek: *A XXXIII. zsoltár első versének eléneklése után szónokol Kiss Géza II. é. pn.*⁵⁶ *A bírálók véleménye alapján az egész functio teljesen sikerült.* (Ilyen minősítés egyetlen se volt még ebben a tanévben.) Ugyanezen az ülésen: *Kiss Géza f. hó 26-án tartott templomi functiójáról bírálatot olvasnak: Rúzás Dezső, Mózes Ernő, Kántor Gyula. Mind az ima, mind a predikáció sikerült; nézetükhöz a kör örömmel hozzájárul.* (Ilyen se volt.)

Vajon az előző évben még panteisztikus szemléletet fejtegető Kiss Géza hogy jutott ide? A két tanév közti nyáron történhetett vele valami, de ezt hagyjuk későbbre! Külföldi stipendiuma és betegsége után visszatérve, 1913. október 14-én mint a főiskola szeniorát alelnökké választja az önképzőkör, s egyben az október 31-i templomi emlékbeszéd megtartását is rábízák. (A műsort a tagok adják.) Beszédét közli a Dunántúli Protestáns Lap 1913. november 16-i száma, s ennek módosított változata jelenik majd meg 1915-ben, pesti káplánként kiadott könyvecskéjében.⁵⁷ 1914. február 17-én az ő vezetésével folyik le a gyűlés. S február 24-én Falussy Gusztáv jelenti, hogy Kiss Géza alelnök őt bízta meg, hogy hozza „tudomására a körnek lemondását, mivel Pápáról eltávozott.”⁵⁸

Sokat hallunk újabban a Bethlen Gábor Kör pozitív szerepéről. Érdekeséggé hadd mondjam még el, hogy az 1909. december 7-i ülés jegyzőkönyve szerint a kolozsvári Bethlen Gábor Kör a pápai kört is felszólítja belépésre. A döntés nemleges, mert „van hasonló irányú virágzó egyesület”.

⁵⁶ é. pn. = éves papnövendék

⁵⁷ Új Magyarország és kereszténység, Bp. 1915. 38. Újabban: KISS 1984. 171.

⁵⁸ DREL I. 6. h. . A Theologiai Akadémia Tóth Ferenc önképzőkörének jegyzőkönyve, 1914. február 24.

Az 1910. február 22-i ülésről azt tudjuk meg, hogy a Bethlen Gábor Kör (valószínűleg újabb) levelét egy bizottság fogja tanulmányozni. 1910. március 8-án a bizottság véleménye: olyan egyesületnek, mely a biblia tanulmányozását csak mellékcélként tekinti, a teológus ifjúság tagja nem lehet. Tudjuk, hogy ebben az időben Révész Imre⁵⁹ a Bethlen Gábor Kör képviselőjében és Victor János, a *Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség* (MEKDSz) utazótitkára eszmecserét folytattak a kérdéssel. Révész egy diákszövetségtől a társadalmi feladatokra nevelést, „a magyar nemzeti jellem figyelembevételét” igényelte. Victor János⁶⁰ viszont hiányolta a Bethlen Gábor körök életében a bibliakörök komoly munkáját.⁶¹

Itt jutottunk el a MEKDSz emberátalakító szerepéhez. A világháború előtt ez a szövetség volt a *belmisszió* egyik legerősebb képviselője.⁶² Bár csak rövid összefoglalók olvashatók működéséről,⁶³ itt csak az lehet a célom, hogy megpróbáljam érzékeltetni szellemét s vázlatosan ismertetni pápai szerepét, főleg a pápai főiskola Értesítőinek s a szövetség közlönyének, az 1909 szeptemberétől havonta megjelenő *Diákvilágnak* alapján.

A szövetség 1904-es elindítása után Pápa az elsők között kapcsolódik be (Pest, Debrecen, Sopron, Eperjes mellett). Az 1905/6-os tanévben még kísérletképpen indult, az 1906/7-es év főiskolai értesítője már arról beszél, hogy „járt úton, tudatosan” haladnak, s Pongrácz József végzett papnövendék számol be a célokról. Hogy néhány évre ellanyhul a munka, annak valószínűleg nemcsak az az oka, hogy Pongrácz 1906 őszén Edinburghba távozik. Országosan is kevés az eredmény (ha ezt szabad megállapítani), hiszen diáktömeget akartak. 1907-ben a visegrádi konferencia lemondott a tömegszervezkedésről, ezután az egyénekre akarnak hatni.⁶⁴ Az is jelzi ezt, hogy itt csak tízfőnyi diáktársaság jött össze az ország különböző helyeiről. Jellegük a keresztyén alázatosságot mutatja: *Nem ti választottatok engemet, hanem én választottalak titeket. (Ján. XV. 16.)*⁶⁵ Ettől kezdve fellendül a munka. Mi van emögött?

1909 tavaszán Mott János, a Keresztyén Diákok Világszövetségének titkára tett hosszabb látogatást Magyarországon, vidéki iskolákba is elutazva.

⁵⁹ Révész Imre (Pápa, 1889–Bp., 1967) egyetemi tanár, egyháztörténész, tiszántúli református püspök.

⁶⁰ Victor János (Bp., 1888–Bp., 1954) református lelkész, budapesti teológiai akadémiai tanár.

⁶¹ KISS 1941. 59.

⁶² BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1949. 400.

⁶³ FORGÁCS 1925., TANULMÁNYOK 1983.

⁶⁴ BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1949. 400.

⁶⁵ A második diáknemzedék küszöbén. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség jelentése az 1910/11. tanévről.

Pápára ugyan nem jutott el, de az országos megmozdulás hullámai ide is elértek. A nyári sárospataki tábor utazótitkár általított munkába Victor János személyében, szeptemberben megindították a Diákvilágot.⁶⁶ Ennek első száma így beszél a mozgalomról: *Sohasem fél hirdetni azt, hogy lehetetlen elintézni erkölcsi életünk küzdelmeit Krisztus nélkül. De éppoly határozott a véleménye arra vonatkozólag is, hogy nem keresztyén az, aki életének erkölcsi problémáit nem intézi el, tán észre sem veszi.* Victor János még 1909 szeptemberében Pápára is ellátogatott, ekkor bibliatanulmányozó körök szerveződtek. Őt kör alakult, összesen 34 személlyel. Céljuk: a keresztyén jellem kifejlesztése, a bibliai igazságok alkalmazása az életre. Az irányítást Csizmadia Lajos⁶⁷ teológiai tanár végezte, hetenként tartott előkészítő órát a vezetőknek. November 25-én közös gyűlésre jöttek össze Victor János részvételével, aki több napon át előadást tartott a pápai diákoknak.⁶⁸

Úgy tűnik, ebben az évben még hiányzik egy állandóan jelen lévő fiatal vezető szuggesztív irányítása. Pongrácz ugyan — teológus kora keresései után — nagyon mély evangéliumi hatásokat kapott Edinburghban de ebben a tanévben még Komáromban volt püspöki titkár.⁶⁹

Kiss Géának ez a leggyötrelmesebb éve Pápán. De már figyel a szövetség munkájára: *Pongráczcal találkoztam kerületi gyűlésen. Ismered ugye a munkájukat? Ha lapjukat megrendeled, ne csak 1 koronát küldj neki, mert saját zsebjükre ráfizetnek.*⁷⁰ *Félig-meddig megígértette velem, hogy jövő magyarországi gyűlésekre én is elmegyek. Céljaikat 9/10 részben helyeslem az én világi kobakommal. Krisztus életének eszményképül állítása, lélektisztaság, szeretet országa: mind a legnemesebb cél, aminek megvalósításáért csak küzdöttek valaha. Csak az a társas együttájtatoskodás nem szép előttem. Még istentiszteleten is jutott már eszembe: titkon, ajtódat behajtva... De még itt se tudnék bevett formák szerint imádkozni: egyedül csak a természet urához. Az az igazi imádság, mikor „bölc-ész” úr kinn a pápai határban egyszer csak megáll, néz, nem gondol, csak érez, magának a természetnek áhítata ragad rá. Vagy mikor... egy árvának gondját fölvetted. És itt következik bírálata sok papról, aki csak imádkozik, „mikor neki kellene legelőször meglátni a nyomorúságot.”⁷¹ Figyel hát a diákszövetség munkájára, de még kívülállóként.*

⁶⁶ A magyar diákmozgalom története 1912 őszéig. = Diákvilág, V (1913) 1. sz. szeptember.

⁶⁷ Csizmadia Lajos (Tác, 1858–Pápa, 1928) református lelkész, majd 1901-től 1926-ban történt nyugalomba vonulásáig a gyakorlati teológiai tanára a pápai teológián.

⁶⁸ Diákvilág, 1909. október; 1909. december; 1910. március.

⁶⁹ Pongrácz visszaemlékezésében azt írja: *Edinburghban (...) döntöttem véglegesen Jézus mellett.* Uó.: Emlékeim, 8.

⁷⁰ Pongrácz is részt vett a sárospataki konferencián, a *Diákvilág* kiadásának ő lett a vezetője, nála kellett előfizetni is.

⁷¹ Kiss Géza levele, 1909. október vége.

Az 1910. június 28.–július 6-i tatai tábor hozott igazi változást országosan is, de Pápán, s Kiss Géza életében is. Bár itt még csak 40 diák gyűlt össze, ez a konferencia adta a szövetségnek a legodaadóbb munkásokat. Vezetőket teremtett.⁷² Ide Kiss Géza már a főiskola három hivatalos kiküldöttjének egyikeként ment el. Pongrácz tehát távollétében is mindent megtett, hogy a fiatalabb barátai közel kerüljenek a mozgalomhoz.

Bár Bereczky emléke egy-két évvel későbből származhat, de jellemzi Pongrácz lelkületét. Mindig hívta diákjait a nyári konferenciákra. Szabódtak. Hiszen ekkor három csoportja volt a teológusoknak: a kocsmázók, az irodalmi érdeklődésűek s a „szentek”. Legelegánsabb volt a második csoportba tartozni. A „szentek”-et meg annyi gúny érte, hogy nem volt kedvük közéjük számítani. Végső érvük a nyári konferencia ellen az volt, hogy nincs pénzük. Pongrácz elvitte őket a saját pénzén.⁷³

Nem tudjuk pontosan, mik hangzottak el a tatai konferencián. De hogy nem csupán ébresztette a hitet, hanem fontos célokra aktivizálta is, azt a diákszövetségnek az 1910/11-es tanévről szóló jelentéséből is láthatjuk. Hivatásának tartja a mozgalom, hogy munkája nyomán új felelősségérzet ébredjen az egyházakban a társadalmi bajokkal szemben.⁷⁴ Célja: egyházban, társadalomban, nemzetben dolgozni. Kiss Géza társadalmi érzékenysége valószínűleg itt könnyebbült meg, hogy a mozgalom nem elzár az élettől, hanem éppen beleépít.

A „majdnem ateizmus”-áról valló s a nevelést hiányoló cikkében beszél is erről: *Ezért tartom korszakos fontosságúnak egyházunk újjáéledése körül a Magyar Evangéliumi Diákszövetség nagyszerű mozgalmát) s a különböző konferenciákat, Kálvinszövetségi stb.), amely azt mondja: „Adjatok Krisztus képére áthasonult jellemű orvosokat, papokat, tanítókat, tanárokat, nevelőket egy nemzetnek s ragyogó jövő áll előtte!*⁷⁵

Nem kellett hát ahhoz, hogy a krisztusi életet elfogadja, egyúttal a papi hivatást is elfogadnia. De egészen fiatalos örömmel és lelkesedéssel vállalja magát a krisztusi életet. 1910. november 9-én írja bátyjának: *Nagyon sokat foglalkoztat mostanában a diákmozgalom. Pesten — a pesti teológusok között — már eldőlt a küzdelem. Tavalý még egyforma volt a két párt, az idén a komolyaké a diadal. Hozsánna! Nálunk még meg se indult a mérkőzés, de akarom, hogy meginduljon. Agitálók, küzdünk, dolgozunk és szeretünk. Bizonyosan meglesz az eredmény.*

⁷² Diákvilág, 1913. szeptember.

⁷³ BERE CZKY 1965. 15.

⁷⁴ A második diákmenzédék küszöbén. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség jelentése az 1910/11. tanévről, 7.

⁷⁵ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1917. április 1. 146.

A kitűzött cél oly becsületes, hogy meg nem szégyenülhetünk. Miről van szó? — Elfogadjuk-e Krisztus kinyújtott kezét — jöjjetek énhozzám mindnyájan, én mutatok nektek egy fölséges világtervet, adok külön is mindnyájatoknak igaz életideált. Elfogadjátok-e? Terheket rovok vállaitokra, de férfiak vagytok-e? Meggörnyedtek-e alatta, vagy gyönyörű férfias derékkal megállotok, mint a pálma? Mint a pálma! — Óh, kedves Zoltikám — és még a Krisztus katonáit nevezik pietistáknak, gyáváknak, gyöngéeknek, elmebetegeknek! — Az eszesek, kik egy világ boldogságát eszükben tudják tartani? — A bátrak, kiknek még barátai mosolya se fáj? — munkások, kik tartalmat tudnak adni az ő életöknek? A tiszta-szívűek, kik tiszták tudnak maradni a posványtól? — A szerető lelkek, kik még életüket is oda merik adni — pogányokért? — Oly fölséges az ideál, hogy beleszédül az ember agya. A modern ember nem csúfolódik, de előítélet nélkül megvizsgálja az eléadott témát, hogy mennyi benne a való tartalom. S a modern ember nem olyan kis gyermek szellemileg, hogy ha valamit megvizsgált, bátran ki ne merje mondani a férfias igen-t vagy nem-et. És a modern embernek van akarata súlyt is adni annak a férfias igen-nek tetteivel. Csakhogy éppen az a baj, hogy fogékonyságunkat veszítettük a való tartalom kiérzése iránt, kisgyerekek vagyunk szellemileg az igen vagy nem kimondására, legfőképpen pedig akarataink semmi. Szóval a mai modern kor emberei éppen nem mondhatók moderneknek. Legnagyobb baja pedig korunknak az, hogy típussá vált a „homo melancholicus”, valami nehéz köd ült az emberek lelkére, nem érdekel semmi, nem hiszünk még a — hitetlenségben sem. Nem tudjuk, hogy az akaró, erős élet, az öröm, a munka az igazi élet, nem a léha, mivel sem törődő, akarat nélküli cinizmus. Ez a legnagyobb baj. Neveled-e a gondjaidra bízott kicsinyeket igazi emberekké? — Itt Pápán megkezdődött a vasárnapi iskola. (Ha talán romantikusnak is tűnik is a stílus, egész élete igazolta, hogy halálos komoly volt az indulás.)

Egy hónappal később a Diákvilág is utal arra, hogy itt nem csupán a személyes élet megoldásáról s ezzel egy csöndes lelki békéről van szó, hanem komoly kiállásról is. 1910. decemberi száma a pietizmus vádjával foglalkozik. Mit értenek a támadók pietizmus alatt? — Ha azt, hogy mi a hagyományos vallási formákat és szokásokat értéktelen semmiségnek tekintjük belső tartalom nélkül, akkor vállaljuk a „pietista” nevet. *Ha azt értik rajta, hogy mi komoly, rendezésre méltó, elsőrangú életkérdésünknek tekintjük azt, hogy egyénenként milyen választ adunk Istennek az Ő Krisztusban tett kijelentésére — akkor szívesen viseljük a „pietizmus” szégyenét.*

Ilyen légkörben indult a munka a tatai nyár után Pápán is. De ekkor már Pongrácz József is Pápán van, 1910. szeptember 1-től helyettes teológiai tanár. Őmaga írja később az Emlékeim-ben, hogy személyes kapcsolata van

diákjaival. Kiss Gézáról 50 évvel később, 75 évesen írja: *Gézára nagyon jól emlékezem. Igen kedves tanítványom volt. Sokat járkáltunk a Tókertben.*⁷⁶

Az 1910/11-es tanévben Pongrácz mellett Kiss Géza is a mozgalom vezetői közt van.⁷⁷ Bibliaolvasó köri vezető.⁷⁸ A bibliatanulmányozó diákkörök célját a MKDSz így fogalmazza meg: *az egyéni diákot, életének minden szükségletével, értelmének kérdéseivel, jellemének hiányaival olyan érintkezésbe juttatni Jézus krisztussal, hogy az Ő tanításai és az Ő ereje jussanak uralkodó befolyásra benne. Attól az átalakulástól, életmegújhódástól és megtisztulástól, amit ez az érintkezés jelent, várjuk az illető egyén számára is minden problémájának megoldását és reméljük annak a nemzetnek, társadalomnak, egyháznak virágzóbb, egészségesebb jövőjét, melynek szolgálatára készül diákéveiben.*⁷⁹ Vasárnapi iskolát indítanak 9 tanítóval.⁸⁰ Néhány tag mindennap összejön Bibliát olvasni, ugyanakkor imaórát is tartanak.⁸¹ Dr. Török István⁸² mondja ebből az időből Pongrácz Józsefről: *íz-ig-vérig mozgalmi emberré lett, de az arányokat nem tévesztette szem elől. 1910-ből idéz tőle egy levélrészletet: Az embereknek nem Bethániára, nem diákmozgalomra, mégcsak nem is bibliaolvasásra van szükségük, mert ezek magukban véve értéktelenek, hanem az élő Úrra. De az biztos, hogy az imádkozó Pongrácz József tanítványai megtanultak imádkozni.*⁸³ Pongrácz ebben a tanévben „Jézus élete” címen tart teológiai órákat, Kiss Géza „igen szorgalmasan” látogatja azokat.

1911 őszén a vezetőknek naponta van imaórájuk.⁸⁴ Kiss Gézának ekkor volt még egy kísérlete a pesti bölcsészetre átmenni. Aztán készült a lipcsei tanulmányokra. De kapcsolata nem szakadt meg Pápával. 1912 októberében a pápai főiskola képviselőjében vett részt másodmagával az ausztriai keresztyén diákszövetség Brünmben tartott konferenciáján, melyről azt írja: *Szíves fogadtatásukat sohasem lehet elfelejteni. Jellemző, hogy Brünmben elment a vár kazamatáiba is: Életem egyik soha nem felejtett emléke az az óra. Magyar emberek is*

⁷⁶ Pongrácz József levele Achsné Kiss Gizellához, 1960. november 22. A szerző birtokában.

⁷⁷ Értesítő, 1910/11.

⁷⁸ Pongrácz József levele Achsné Kiss Gizellához, 1960. november 22. A szerző birtokában.

⁷⁹ A második diáknemzedék küszöbén. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség jelentése az 1910/11. tanévről.

⁸⁰ Diákvilág, 1910. december.

⁸¹ Diákvilág, 1911. január.

⁸² Török István (Tiszaeszlár, 1904–Debrecen, 1996) teológiai tanár Pápán, majd Debrecenben, Pongrácz József veje.

⁸³ TÖRÖK István: A teológus Pongrácz József. Előadás 1985. november 15-én tartott Pongrácz József emlékülésen Pápán. Kézirat. [Utóbb megjelent a gyűjteményi évkönyvben: TÖRÖK 1988.]

⁸⁴ Diákvilág, 1911. november.

*pusztultak ott valamikor. S végignézve a kínzóeszközöket – a gályarabokra emlékeznek, akik hasonló körülmények között szenvedtek.*⁸⁵

Bizonyára arról is tudott, hogy ebben az évben Jézus szociális tanításai is a programban voltak, s hogy lic. Rácz Kálmán tanár három előadást tartott „a szocializmus és az evangélium” tárgyköréből.⁸⁶ Bereczky Albert ír arról, hogyan teremtettek „gyülekezet”-et a diákszövetségesek munkanélküliekből, részegesekből. Béreltek egy kétszoba-konyhás lakást. Ágyakat szereztek bele, este egy-egy embert betámogattak a piacon lebzselőkből, reggel „evangelizálták”. Ide került, nem a piacról, de részegesként Virág bácsi, a kedves suszter. Itt már „közösség” teremtődött, különböző emberekből.⁸⁷ Kiss Géza is részt vett ebben a munkában. Későbbi írásaiban fölidézi, hogyan karolt belé két diák a kocsmából kilépő részegbe, vitték haza, beszéltek neki Krisztusról: *Karácsony estéjén újra meglátogatta. Valahogy előkerült a biblia az este szent csöndességében. S az a biblia a szegény részegnek asztaláról nem maradt el többet. Az éhező, rongyos, kétségbeesett kis családból boldog, viruló, örömmel teli család lett. Máshol azt írja: S az egyszerű varga kitisztult szíve s kicsiny szobája – Isten templomává lett. A két hajdani diáknak (Bereczky Albert, Kiss Géza), „deresedő fejfel” emlékezve, az volt „az első tiszta kis szoba, amit Krisztus ajándékozott látomásukra feleletül”.*⁸⁸

Kiss Géza 1913. szeptemberében leteszi Pápán az első lelkészképesítő vizsgát, s szenior, illetve pápai segédlelkész lesz. Ugyanekkor, szeptember 23-án mondja székfoglaló értekezését Pongrácz József: *Mindig jobban belátja a világ, hogy a történelem középpontja tényleg Jézus. Akár elfogadják őt annak, akinek mondotta magát, akár nem, kénytelenek őt számításba venni.* A nagy program és lehetőség: *egy újjászületett nemzet gyorsan átalakíthatná az egész világot.*⁸⁹ És Kiss Géza október 31-i templomi beszédéből: *A protestánsizmus erőssége nem tantételeken, hanem személyiségeken alapul. Személyiségeken, kik Isten gondolatait fölszívták magukba, s ezzel az Istennel meggazdagult személyiséggel állanak oda az élet mindennemű kérdése elé... Képzeljük el, mennyivel gazdagabb kilátásaink volnának mindennemű társadalmi és nemzeti nyomorúságaink gyökeres orvoslására, ha elsősorban nem átalakult gondolatokkal, hanem átalakult jellemeikkel fognánk a munkához!*⁹⁰

⁸⁵ KISS Géza: A hit. In: Református Igehirdető, 1929. 592.

⁸⁶ A Dunántúli Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője, 1912/13. 94.

⁸⁷ BEREZKY 1965. 15.

⁸⁸ KISS Géza: Bibliatanulmányozó vezérfonal. = Református Igehirdető, 1933. 72.

⁸⁹ PONGRÁ CZ József: Jézus kijelentése Istenről. Pápa, 1914.

⁹⁰ KISS Géza: Ünnepi beszéd okt. 31-én. = Dunántúli Protestáns Lap, 1913. november 16. 383.

A közös hit az elmúlhatatlan barátság alapja. Nemcsak Pongráczcal; a többi diákmozgalmi vezetővel is. 1913 őszén a teológián négy bibliaolvasó kör van, kettőt Pongrácz, egyet Szabó Imre, egyet Nehézy Károly vezet. A képezdei munka felelőse Bereczky Albert. A diákújság híradása szerint: „A városi evangéliumi munka végzésére is szerveződik egy csapat, Kiss Géza s. lelkész és Berecz József teológus vezetése mellett.”⁹¹

Még egyszer van egészen közeli munkakapcsolata Pongrácz Józseffel. A diákszövetség 1914. februári konferenciája után Pápán elhatározzák, hogy minden szombaton előadást tartanak a diákoknak. A Diákvilág márciusi száma szerint addig két előadás volt. Az elsőt Pongrácz beszélt „Mit akarunk?” címmel, a másodikon Kiss Géza főiskolai szenior: „A jövőendő Magyarország” címen. „Ez utóbbira oly szép számmal jöttek diákok, hogy nem jutott mindenkinek ülőhely.”

Hadd gazdagítsam még két vonással a Pápáról elmondottakat! Teológusait énekkarával arra is nevelte, hogy tudjanak majd maguk is gyülekezeti énekkart vezetni. Ezt abból gondolom, hogy Kiss Géza is tagja volt a Főiskolai Énekkarnak, s kicsi falujába kerülve színvonalas, négy szólamon éneklő asszony- és leánykórust teremtett. (Igaz, hogy neki — Fülep Lajos szerint — abszolút hallása volt.)

A másik a főiskola nyitottsága mindarra, ami a városban történt. A Magyar Néprajzi Társaság pl. itt rendezte 1913 nyarán vidéki vándorgyűlését. A gazdag témakör szinte minden előadása beleillett Kiss Géza érdeklődési világába. A néphagyományt kutató nemzetközi tudományos szövetség (Folklore Fellows) ifjúsági gyűlését is ekkor tartották. Hatására megalakult a pápai intézetek gyűjtőszövetsége. A gyűjtési módszerekről, a népnyelv hangtani lejegyzéséről is hangzottak előadások. Nem kétséges, hogy a pápai főiskola diákjai közül többen itt kapták néprajzi indíttatásukat vagy érdeklődésük megerősítését.⁹² Aligha véletlen, hogy Kiss Géza népdalgyűjteményében már 1912-ben lejegyzett népdalt is találunk.

Gazdag szellemi örökséget, az élet széles területei iránti érdeklődést, cselekvési készséget, erkölcsi elkötelezettséget vitt tehát Kiss Géza Pápáról, mikor 1914 februárjában a budapesti Kálvin téri templom segédlelkésze lett. Kapcsolata iskoláival sohase szűnt meg, de időnként arra is volt lehetősége, hogy szolgálattal hálálja meg, amit ott kapott. A diákszövetség továbbra is

⁹¹ Diákvilág, 1913. december.

⁹² A Magyar Néprajzi Társaság gyűlése Pápán. = Dunántúli Protestáns Lap. 1913. december 21.

összekötő kapcsot jelentett. Részt vett a losonci nyári konferencián. Írt a diákmozgalom sajtó fórumaiba (Ébresztő, Olajág).⁹³

A tanári pályáról még most sem mondott le, végre beiratkozott 1914 szeptemberében a bölcsészetre. Önéletrajzában így beszél erről: (...) *a háború kitörése éveiben nehéz szolgáltatásokat kellett végezni, s ez akadályozott meg abban, hogy az egyetem bölcsészeti szakán, bár beiratkoztam, komoly munkát végezhettem volna.*⁹⁴ Marad még csábításnak a lelkészi népszerűség, a „jó” gyülekezet vonzása. Reménysége van rá, hogy Komáromba fogják hívni 1915 elejére. De már csak önálló lelkésznek akar „rohanni” valahova.⁹⁵ Februárban kiadott könyvecskéjének sikere van.⁹⁶ A jónevű tahitótfalusi gyülekezet Pesten megforduló része a Kálvin téri szolgálatai alapján ismeri és szereti. Meghívják prédikálni egy vasárnap délelőttre és délutánra. *Jellemző a szeretetükre — írja levelében —, hogy du. sokkal többen voltak a templomban, mint délelőtt. Úgy értesültem, hogy — ha ma lenne a választás — ma megválasztanának. De egy két évet várni kell még, amíg az idős lelkész nyugdíjba megy. Bár eddig visszautasította a kákicsi hívást, arra a kevés időre, míg Tahitótfalu megürül, vállalja Kákicsot.*⁹⁷

A fő ok, hogy „ne maradjanak szüleink öreg napjakra magukra.” Édesapja ugyanis ekkor már nyugdíjasan él a parókián. De van egy mélyebb indíték is. Dolgozatom elején — Kiss Géza 1932-es cikkére hivatkozva — azt mondtam, hogy a *szolgálat* nemes értelmét Pápán tudatosította. Most az élet a gyakorlatban nyújtja be a számlát a vallott és hirdetett hitnek. Említett kis könyve nem egy vallomást tartalmaz erről. Bátyjának így ír 1915. március 2-án: *Jézus Krisztus nemcsak önmagunk békéjének a megszerzésére küldött bennünket, hanem erre: Hirdessétek az evangéliumot és gyógyítsatok mindennemű betegséget. Aki meglátta és a saját egyéni életében megtapasztalta az Őáltala kínált élet rendkívüli gazdagságát, hirdesse, propagálja tovább azt az életet, s az Isten gondolataival és erejével megizmosodott és kitisztult egyéniségével álljon oda az élet mindennemű kérdése elé. Gyógyítson mindennemű betegséget. Anyagit és lelkit. Egyéni és társadalmi. De ne felejtse el soha, hogy a világ megváltása az egyéni lelken keresztül történik. S ne felejtse el azt se, hogy az egyén elszigetelten, a nagy-egészre, a falura, a városra, a hazára, az egész világra való kitekintés nélkül nem felelheti ki igazán soha önmagát.*⁹⁸

⁹³ Az erre vonatkozó bibliográfiát lásd ACHSNÉ-VARGA 1984. 213–219., az *Ébresztő* és *Olajág* adatai: uo. 214.

⁹⁴ Saját kezűleg írt önéletrajza 1938. április 11-ei keltezéssel. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára, 701/1937–38. bksz.

⁹⁵ Kiss Géza levele, 1914. november 17.

⁹⁶ Új Magyarország és kereszténység. Bp., 1915.

⁹⁷ Kiss Géza levele, 1915. június 7.

⁹⁸ Kiss Géza levele, 1915. március 2.

Azt ne higgyük, hogy ezzel a meggyőződéssel is könnyű volt Kákicsot vállalni. 1915. szeptember 28-án vetette papírra: *Tegnapelőtt prédikáltam utoljára a Kálvin téren óriási közönség előtt. Sokan voltak közülük enyéim is, akik engem szerettek.*⁹⁹ Így elmenni az akkor még 400 lelkes, később 300-ra fogyó Kákicsra! Ahogy *Megbékélés* című versében ekkor írta: *Mások keresztjét mind magadra venni.*¹⁰⁰ Elment. 1915. November 7-én foglalta el állását, és haláláig, 1947. április 28-ig maradt.¹⁰¹

De térjünk vissza még néhány pillanatra Pápára! Pápai búcsúelőadása (*A jövőendő Magyarország*) szolgáltathatta az alapot most megjelent írásának. (*Kikre van szüksége a jövőendő Magyarországnak?*¹⁰²) A Pápáról hozott szellemiség és a Budapesten szerzett hitpróbáló tapasztalatok közös terméke ez a cikk. A lelkesedés vállalásának mélyebb indítékait is sejteti. Néhány gondolata: *Beszélek az ellen a jellem ellen – sajnos, van elég –, aki minden tudása ellenére parazitája és nem szolgálja nemzetének.* Másutt: *...a jövőendő Magyarországnak olyan diákokra és diáklányokra van szüksége, akik nem öncélért, nem hivatalért, nem is a puszta megélhetésért, hanem valami inspiráló, emelő, nagy gondolatért gyűjtik kincseiket. Mi legyen ez a gondolat? A válasz: ...annak az életnek emelése és gazdagítása, ami körülöttem nyüzsög. Egy új tudományág, a reális szociológia megadja a szükséges kijózanítást. Szociális érzék = testvéri szeretet kell. Ez nem könyvből, elméletekből származik. Fakad a lélek titokzatos mélységeiből, ahol az Örökkévalóval érintkezik. De mindig a való életen keresztül. A „rongyos”-okon, az összetörteken keresztül, akik mind a te hazád tagjai. S ne felejtjük: balga volna az a testvéri szeretet, amely statisztikai kimutatások, szociológiai könyvek közé vonná el magát, holott éppen akkor volna szüksége egy tányér régen nem látott meleg leveskére a falu valamelyik beteg öregasszonyának.* Félelmetes eseteket hoz a budapesti lelkész tapasztalataiból. Bízgat: *közel kell menni a legmélyebb valósághoz.* Levetni az „elméleti tudás kesztyűit”, alázatosan lehajolni. „Hogyan érted és látod meg mindezt, ha magad is velük nem szenvedtél?” „Mélyen lealázkodni” mások szenvedéséhez, „holott kényelmesebb volna valami intézetben egyszerűen leadni majd az órákat vagy valamin orvosi rendelőben írni majd a recepteket.” Ez „Jézus Krisztus bekapcsolódása a hazája kérdései iránt érdeklődő, modern diáklélek életprogramjába.” Ehhez újjászületett személyiségek kellenek. *Kant erkölcsi „du sollst”-ja hidegen hagy; de Krisztus elé odaállok, mert egész világ sebeit magának igénylő, isteni méltóságtudatára halállal ütötte rá a pe-*

⁹⁹ Kiss Géza levele, 1915. szeptember 28.

¹⁰⁰ Ébresztő, 1915. október.

¹⁰¹ Pályafutását áttekinti: ACHS 1977a, 1977b., 1978.; 1982., ACHSNÉ-VARGA 1984. 7–13.

¹⁰² Közlemények az Evangéliumi Leánydiákszövetség munkájából. I (1915) 3–4. sz. november–december.

csétet. Még hajdani irodalmi becsvágyára és képzőtársulati zsengeire is mosolyogva néz most, 24 évesen: *...amióta öntudatom középponti téreire Jézus Krisztust állítottam be az életem uralkodó királyául, ha sok nehézség és sok küszködés árán is — hiszen minden komoly és nagy dolog erőket tesz próbára — egy-egy régi papírszeletkén el-elábrándozom és igazán megkérdem, hogy tényleg én írtam-e valamikor azokat a kusza sorokat.*

Azt még nem is sejtette, hogy sokszor erején felüli erőket fog igényelni a kákicsi szolgálat. Nem tartozik tárgyamhoz ezeknek a harcoknak bemutatása, sem lelkeszi arcképének megrajzolása. De az már ide tartozik, hogy panaszával, bátorítás-keresésével vagy éppen a győzelemért hálás hitvallásával kedves iskoláihoz megy vissza. Nem ok nélkül emlegeti Pápán 1924-ben éppen a gyötrelmekben is hitüket őrző gályarabokat: *Drága, elhallgatott, nagy-szenvedő apostolai népemnek és egyházamnak — óh, mért nem küldtéték úgy azt a trigyentomi utolsó üzenetet, hogy örökre beírtátok volna vérszerinti fiaitok szívébe?*¹⁰³ A gályaraboknak eladott és halálra készülő prédikátorösök búcsúzó sorait valószínűleg magának is többször elmondhatta biztatásul: *„Már régen kezünket az ekeszarvára/ Vetettük, nem lehet, hogy mi nézzünk hátra. / Az megismért hütben erősek legyetek.”*¹⁰⁴

S nem szégyelli legintimebb lelki élményét elmondani a kunszentmiklósi gimnázium 200 éves jubileumának istentiszteletén: *Amikor legjobban összetörve jajgatott bennem minden, s az egész élet olyan volt előttem, mintha a nagy földi látó borzalmas kapufölirata meredt volna mindenütt felém, Isten a legnagyobb vergődéseimben kimondhatatlanul drága vigasztalást küldött. Tisztán láttam álomban, hogy Krisztus megállt ágyam fölött valami csodálatos, földöntúli fehérségben, nézi szomorú, alvó arcomat s egyszer csak megszólal csöndesen: „Az én eledelem az, hogy Annak akaratját cselekedjem, Aki engem elküldött.” Fölbredtem. Mi volt ez? ... Előhozhatod álmelméleteidet mind — minden elmélet csupán, amiből a gyakorlati élet alkotó, új életszülő erői nem áradnak, de mi köze elmélethez annak, amiből viharként törnek elő csodálatos, életátalakító erők? S ahol új élet indul, ott mindenütt az Isten keze van. Az az óra új életindulás volt számomra. Mit nézed, hol, mikor, kik között: végezd amire küld az Úr! Ma szántasz. Kemény a föld kinn a magyar határon... Ne bánd! Törd az ugart! Te még odáig se jutsz el, hogy a föld himlő, pírhanó teteje magház lehessen. Majd jönnek mások utánad, utánatok, akik azt is elmondják: „Füvente már szép a búzám, de mi jöhet még aratásig?” S lesznek, akik vigadozva jönnek elő kévéiket is emelve. Szántsz! Annak akaratát cselekedd, Aki téged elküldött!*¹⁰⁵

¹⁰³ KISS Géza: Vándormadarak. Pápa, 1924.

¹⁰⁴ Cantio elegans. Szentsei György daloskönyve. Bp., 1977. 230.

¹⁰⁵ A Kunszentmiklósi Református Baksay Sándor Reálgymnázium Értesítője, 1934/35. 9.

Íme az iskolák, tanáregyeniségek, diákmozgalmak emberformáló ereje — egyetlen személy lelki útjának alakulásában. S míg hálásak vagyunk a nekünk ajándékozott iskolákért, elámulunk az Ajándékozónak, az Úristen nagyságos dolgain. Mert végtelen türelmét látjuk abban, ahogy egy lelket elindít és várni tud rá, amíg igazán megéri a szolgálatra. De közben küld hozzá újabb és újabb követeket, akik ezt az érdeklődést szeretetükkel elősegítik.

Egy évvel halála előtt Kiss Géza az I. Kor. 13 alapján az el nem múlt szeretetről beszélt. Az Úristennek két ilyen követét emlegette. Az egyik a falusi (kákicsi) kis tanítónő, Szőke Kornélia: *Ő beszélt nekem először Krisztusról úgy, hogy a szívem megérezte drága jelenlétét. S ez az óra örökké összefűzte annak a kicsiny gyermeknek a szívét a kedves tanítónővel. Aztán: volt egyszer egy kis diák s volt egy öreg diák. Az az öreg diák mély felelősséget érzett azért a kisdiaákért. A második, aki lelkét Krisztus felé irányította s az első lépéseken később vezetett azon a fölfelé vezető úton. Mennyi kedves, kimondhatatlan drága levél, amit kapott tőle, mikor távol volt, könyvek, amik egy életre szóló kincseket adtak s az együttlét tiszta és áldott órái.*¹⁰⁶ A kis falusi tanítónőt a professzor Pongrácz Józseffel említi együtt. Ugyanazt a szeretetet és felelősséget bízta mindkettőjükre az Úristen. Hogy a mag mikor kel ki? Önmagáról írja Kiss Géza: *Az én munkám semmi — ne is akarjak azon keresztül valamit — az Ő lelke munkája minden. Én csak ennek a Léleknek lehetek alázatos eszköze s több kérdés — hol vagy hogyan? — nincs. Isten nem eredményeket kíván tőlem, csak hűséget. S a hűség legnagyobb jutalma nem az eredmény, hanem az, hogy én egyáltalán az ő eszköze lehetek.*¹⁰⁷

És jó is az Úristen. Mert mindazt, amit látszólag elvett a nehéz szolgálatra induló fiatalembertől, az évek során magasabb minőségben visszaadta. Nem kellett elfelejtenie, eldobnia, amiket iskoláiban kapott. Az iskolákban kifejldött szociális érzékenység s a képzőtársulati pályázatokon csiszolódott stílus a magyar valóság messzekiáltását szolgálta újságcikkeiben, előadásaiban. Nem hallatszott messze az egyházi folyóirat hangja? — Odaküldte hozzá 1919-ben a fiatal Kodolányit, aki két évig járva Kiss Gézához (és Csikesz Sándorhoz), olvasva Kiss Géza ormánysági riportjait, elemzéseit, maga is föl vállalta Ormányság ügyét novellákkal 1922-ben. Odaküldte Fülep Lajost 12 évvel Kiss Géza után, aki Kiss Gézára mint „legnagyobb szaktekintély”-re hivatkozva mozgósítja Illyést, s Illyés dunántúli útirajza táborra szervezi az induló népi írókat. Hogy csaknem húsz évet várt Kiss Géza arra, hogy belekerüljön a szellemi élet vérkeringésébe az, amiről ő már két évtizede beszélt? De belejutott. A kisdiaák rajongása Baksayért? A nagydiák álma, hogy káp-

¹⁰⁶ Kézirat, Achs Károlyné birtokában.

¹⁰⁷ KISS Géza: *Küzdelmeim*. = Református Igehirdető, 1940. április 123.; A lélek harangja, 206.

lánja lehessen? Helyette megírta Baksay népéről, az Ormányság népéről nagy monográfiáját. A nyelvek iránti szeretete, szándéka, hogy nyelvtanár legyen? Helyette elkészült az Ormánysági Szótár. Ki tudná ma már összeszedni annak hatalmas nyelvi kincsét? Még néhány megrendítő verse is született élete utolsó éveiben.

És a tanítás vágya? Meg nem szűnő kívánsága, hogy gyerekek között lehessen? *A gyermek lelkivilága* című kiadványa¹⁰⁸ (s töredékesen meglévő írása a gyermek képzeletvilágáról) is mutatja, mennyi gyümölcsöt termett ez a falusi iskolában.

Befejezésül azonban egy hajdani kisiskolásának emlékező hangján szeretném felidézni a „pedagógus” Kiss Gézát: *Az iskolai életben a régi rideg, merev légkör után Géza bátyám egészen új, friss, felszabadult, varázslatos légkört teremtett. Igen sok gyerekdalt, éneket tanultunk tőle, amiket részben szép hegedűjátékkal tanított. Játékokra is tanított bennünket. Az is igen lényeges volt, hogy az iskolai életből eltűnt a pálca, s mégis sokkal jobbak voltunk, mint korábban, amikor még félelmesen suhogott a pálca. Az iskolai munkában Géza bátyám az átlaghoz le tudott ereszkedni, de akiket kiemelt s akikkel így külön is foglalkozott, azoktól nagyon sokat követelt. De a gimnáziumi VII–VIII. osztályos vendégifjak se igen menekülhettek a latin examen elől. Nyáron sokat jártunk a Feketevízre. Ilyenkor egy-egy könyvet is vittünk magunkkal. Géza bátyám lefeküdt egy közeli vadkörtefa alá, én pedig részleteket olvastam fel az Iliaszról vagy az Odüsszeiából, más alkalommal Shakespeare vagy Molière műveiből. Nagyon szerettük Baksay Sándor könyveit is olvasni.*

Ez a diák tanító lett. Erre az időre emlékezve írja: *Később Géza bátyám eljött hozzánk látogatóba. A tanulókkal kirándulásra mentünk a határba (kb. 75 tanuló volt). Volt sok játék, szórakozás, jókedv. Ezután Géza bátyám leült egy fa tövéhez, és köréje sereglett a sok tanuló. Elkezdődött a mesemondás. (Ezt a mesét — úgy gondolom — Géza bátyám maga szerkesztette.) Egy kisleányról volt benne szó és a kaffogószárú csizmájáról. Azt a kedves hangulatot, érdeklődést, ahogy a gyerekek hallgatták, nem lehet leírni. Ilyen vonzó légkört pillanatok alatt teremteni csak a legkiválóbb nevelők képesek. Géza bátyám később is meglátogatott bennünket. Abban az időben nagy lendületet vett a fogalmazás és helyesírás tanítása. Géza bátyám ezeket a dolgozatokat nagy figyelemmel nézegette. Sokak mellett különösen megtetszettek neki egy IV. osztályos kisleány (Nász János uradalmi cseléd) dolgozatai. Ahogy a saját falujában, Géza bátyám itt is igyekezett a tehetséges gyerekeket származásuktól függetlenül kiemelni. Ennek a kisleányoknak az érdekében is rögtön felírt a közoktató-ügyi államtitkárhoz.” Ahogy őt valaha Pongrácz, most Kiss Géza vitte nagyobbacska*

¹⁰⁸ KISS 1929.

*diákjait diáktáborba (Tahiba). Géza bátyám munkássága idejében a faluja nagyon sok színvonalas előadást hallgatott tőle téli estéken az iskolában. Abban az időben igen élénk kulturális tevékenység folyt Kákicson.*¹⁰⁹

Íme: a kapott szeretetet a maga kicsinyeinek továbbadva ő vált most már emberformáló erővé Isten kezében.

IRODALOM

ACHS 1977a. = ACHS Károlyné: Illyés Gyula levele Kiss Gézának. In: Jelenkor, 1977. 11. sz. 1050–1055.

ACHS 1977b = ACHS Károlyné: Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában. In: Magyar Nyelvőr, 1977. 457–467.

ACHS 1978 = ACHS Károlyné: Ormánsági motívumok Móricz Zsigmond prózájában. In: Irodalomtörténet, 1978. 362–382.

ACHS 1981 = ACHS Károlyné: Magyar nyelvtudósok az Ormánsági Szótár születésénél. In: Magyar Nyelvőr, 1981. 207–218.

ACHSNÉ-VARGA 1984 = ACHSNÉ KISS Gizella-VARGA Domokos: Kiss Géza (1891–1947). In: KISS 1984. 7–13.

BERECZKY 1965 = BERECZKY Albert: A gyülekezetben él az egyház. Református Egyház, 1965. 1. sz. 15.

BÍRÓ-BUCSAY-TÓTH-VARGA 1949 = BÍRÓ Sándor-BUCSAY Mihály-TÓTH Endre-VARGA Zoltán: A magyar református egyház története. Bp., 1949.

BODOLAY 1963 = BODOLAY Géza: Irodalmi diáktársaságok 1783–1848. Budapest, 1963.

ÉRTESÍTŐ 1935 = A Kunszentmiklósi Ref. Baksay Sándor Reálgimnázium Értesítője az 1934–35-ik iskolai évről. Kunszentmárton, 1935. 13–25.

ÉVKÖNYV 1988 = A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve 1. 19788. Szerk.: Kövy Zsolt. Pápa, 1988.

FORGÁCS 1925 = FORGÁCS Gyula: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve. Pápa, 1925.

KISS 1917 = KISS Géza: Az „egyke”. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1917. április 1. 147.

KISS 1924 = Vándormadarak. 15 éves érettségi találkozóra írta s a pápai ref. templomban. 1924. június 22-én elmondotta Kiss Géza. Pápa, 1924.

KISS 1929 = KISS Géza: A gyermek lelkivilága. Bp., 1929.

KISS 1941 = KISS Sándor: Ifjúsági munka a magyar ref. egyházban. Bp., 1941.

KISS 1984 = KISS Géza: A lélek harangja. Válogatott írások. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1984.

KÖVY 1988 = KÖVY Zsolt: Pongrácz József élete és könyvtárosi munkássága. In: A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve 1. 1988. Szerk.: Kövy Zsolt. Pápa, 1988. 116–131.

SZABÓ 1913 = SZABÓ Imre: A Pápai Ref. Főiskolai Ifjúsági Képzőtársulat története, 1891–1912. Pápa, 1913.

TANULMÁNYOK 1983 = Tanulmányok a magyarországi ref. egyház történetéből 1867–1978. Bp., 1983.

TÖRÖK 1988 = TÖRÖK István: A teológus Pongrácz József. In: ÉVKÖNYV 1988. 27–44.

VÖRÖSS 1935 = VÖRÖSS Sándor: Forgácsok a kétszázéves kunszentmiklósi református gimnázium múltjából. Klny. Kunszentmiklós, 1935.

¹⁰⁹ Sáfrán József tanár levele Achs Károlynénak 1983. november 18-án. Achs Károlyné birtokában.

SUMMARY

MRS. KÁROLY ACHS
**The Impact of Reformed Schools, Teachers and Student Movements
on personal growth**

The essay analyses the studies of Géza Kiss (1891–1947), a pastor, ethnographer and linguist, to explore how his personal and spiritual development was shaped. Géza Kiss pursued grammar school studies in Kunszentmiklós and Pápa and he graduated from the Pápa Theological Seminary. He continued his studies in Leipzig. It was during his years in Pápa that he came to decide to become a pastor and not a teacher. Besides formal documents, memories and family letters are used by the author, the daughter of the pastor, to outline how personal growth was being shaped in the process of opting for a profession.